

Міністерство освіти України
Тернопільський національний економічний університет
Факультет обліку та аудиту

Кафедра аудиту, ревізії та аналізу

Козачевська Світлана Зеновіївна

«Економічна експертиза як форма фінансового контролю»

Спеціальність – 071 «Облік і оподаткування»

Освітньо-професійна програма – «Економічна експертиза»

Дипломна робота за освітньо-кваліфікаційним рівнем «магістр

**Науковий керівник:
к.е.н., доц.. Щирба М.Т.**

Тернопіль-2018

ЗМІСТ

ВСТУП.....
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ЕКОНОМІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ.....
1.1. Роль і місце економічної експертизи як форми фінансового контролю в ринкових умовах господарювання.....
1.2. Історичні аспекти розвитку економічної експертизи
1.3. Інституційне забезпечення економічної експертизи в Україні.....
1.4. Кваліфікаційні вимоги до професіонального експерта-економіста.....
Висновки до розділу 1.....
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЙНО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ЕКОНОМІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ЯК ФОРМИ ФІНАНСОВОГО КОНТРОЛЮ.....
2.1. Процес економічної експертизи та його стадії.....
2.2. Інформаційна складова економічної експертизи.....
2.3. Ідентифікація та оцінка ризиків при проведенні економічної експертизи.....
2.4.Методика економічної експертизи фінансово-господарської діяльності підприємства.....
Висновки до розділу 2.....
РОЗДІЛ 3. СИСТЕМНИЙ АНАЛІЗ ЕКОНОМІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ПІДПРИЄМСТВА.....
3.1. Системний аналіз економічної експертизи як форма фінансового контролю.....
3.2. Методика формування експертного висновку та його оцінка.....
Висновки до розділу 3.....
ВИСНОВКИ.....
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....
ДОДАТКИ.....

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ЕКОНОМІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

1.1. Роль і місце економічної експертизи як форми фінансового контролю в ринкових умовах господарювання

З ускладненням процесів господарювання, прийняттям управлінських рішень в умовах певної долі невизначеності, розвитком науково-технічного прогресу з другої половини ХХ ст. експертна діяльність вийшла далеко за судово-процесуальні рамки та активно впроваджується в процеси контролю, моніторингу, діагностики діяльності підприємств, установ, організацій, державного регулювання в цілому тощо. Тобто, слід констатувати, що вид, рівень проведення та вимог, масштаби експертизи/експертного дослідження істотно зросли. Вільне тлумачення самого терміну «експертиза», спотворення її суті, змішання її форм, функцій із завданнями контролю, дослідження і управління, спекулятивне використання історично набутого статусу експертизи в комерційних цілях – таким є епістемологічний стан економічної експертизи на сучасному етапі.

Сучасний стан розвитку господарської діяльності в цілому актуалізував питання виокремлення сукупності знань щодо експертної діяльності людини в окрему галузь наукових знань - експертику [66, с. 160]. Так, експертна діяльність сягає від визначення стану здоров'я людини (медична експертиза), визначення рівня наукової кваліфікації спеціаліста (кваліфікуюча експертиза) до виявлення значущості розробки - новації або інновації та виявлення її сутності (герменевтична експертиза). В цій сукупності різних типів експертиз окреме місце займає економічна експертиза. Необхідність її використання як однієї з форми фінансового контролю усвідомлюється вітчизняними і закордонними науковцями і практиками. Але застосування стає проблемою і ускладнюється тим фактом, що економіко-експертна діяльність, в свою

чергу, є одним з видів експертної діяльності загалом, а статус якої як форми суспільної практики в сучасній науці є також не визначеним і дискусійним.

Суспільна практика, як завжди буває, випереджає свою теоретичну основу. Дискусії точаться не тільки про місце економічної експертизи в процесі управління підприємством, але й про назву галузі знань до якої вона належить загалом. Зокрема, в протиположності експертизі протиставляються назви «експертологія», «експертоведення», «експертократія».

Аналітичне узагальнення «суспільного буття» експертної діяльності можна графічно представити у такому вигляді (рис.1.1).

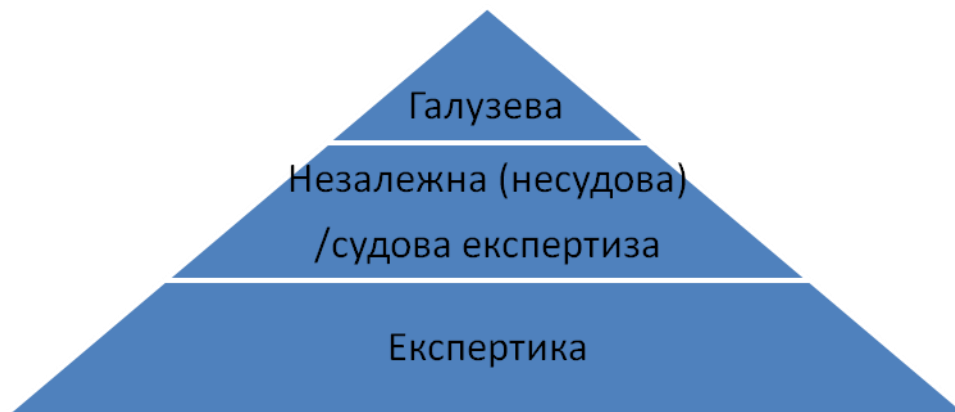

Рис. 1.1. Ієрархія зв'язків у загальній площині експертної діяльності [68]

Економічна експертиза, за ідеєю подачі на рис.1.1, буде розташована у верхньому сегменті піраміди, тобто у складі галузевих експертиз, що зумовлюється прикладним характером її застосування. Адже без застосування в конкретній сфері експертиза втрачає своє змістове навантаження.

Наукове пізнання феномену «економічна експертиза» ускладнюється багатовимірністю даного поняття, зокрема в конвенції юридичної та економічної складової. Логіка дослідження економічної експертизи як специфічної галузі економічної науки потребує її багатовекторного визначення. Окрім того, протягом останніх двадцяти років серед науковців та

практиків точаться дебати стосовно суті самого явища експертизи. У згрупованому вигляді існуючі в науково-літературних джерелах підходи до розуміння сутності поняття «економічна експертиза» представлено на рис.1.2.

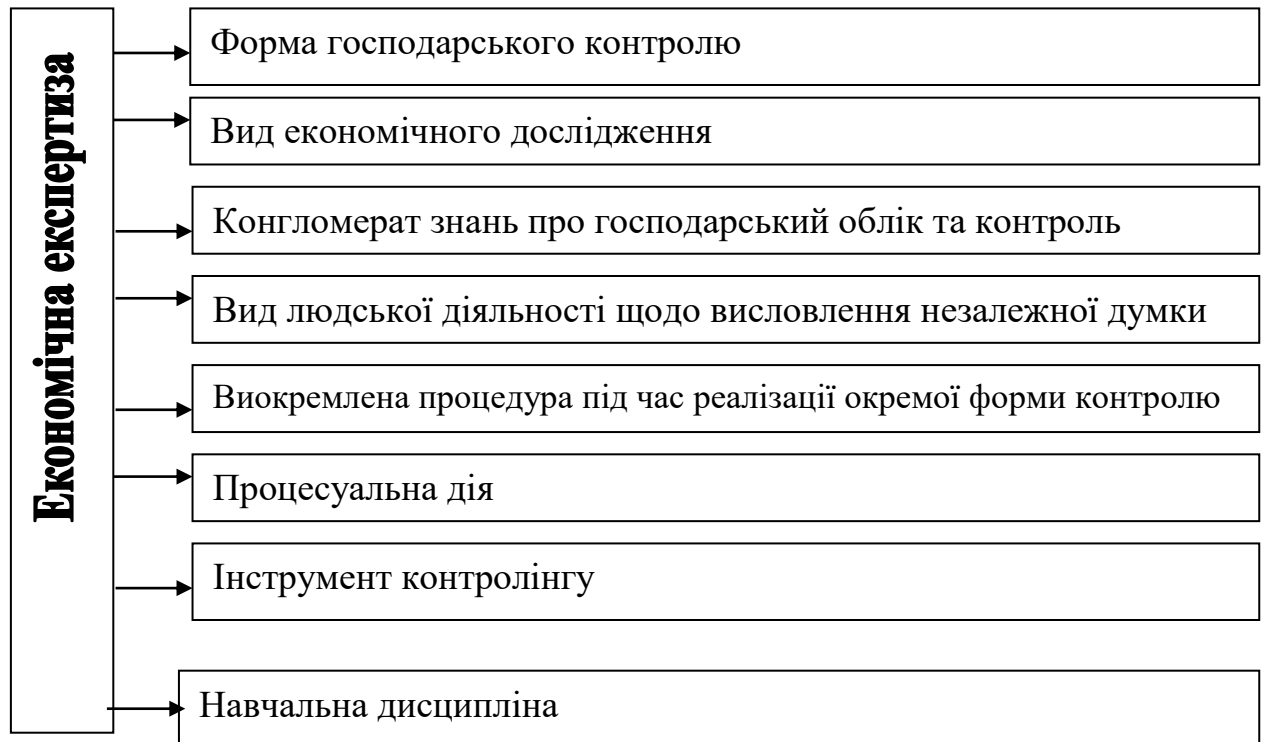

Рис. 1.2. Підходи до розуміння сутності поняття «економічна експертиза» за аналізом джерел [68]

З моменту проголошення України незалежною правовою соціальною державою економічна експертиза у практиці господарського контролю й юриспруденції набуває більшого поширення та отримує повне правове закріплення. Варто погодитися із тим, що інтенсифікація підприємницького середовища та активізація стохастичних процесів у фінансовому обліку визначили необхідність оновлення законодавчої бази в сфері економічної експертизи, вдосконалення як системи юридичних документів, так і процесу

їх створення. Регламентація проведення економічних експертиз (рівно як і будь-яких інших, окрім науково-технічних та товарознавчих) законодавчо нездійснена. Проведення судових експертиз у недержавних експертних установах в Україні у відповідності до ст. 7 Закону «Про судову експертизу» є також невизначеною, зокрема фраза, що судову експертизу можуть проводити «у випадках і на умовах, визначених цим Законом, судові експерти, які не є працівниками зазначених установ» [38], не розкриває обставин виникнення таких випадків.

Окрім того, складність і колізійність сприйняття експертиз економічного фаху як дієвого інструменту контролю відбувається на тлі неоднозначного трактування внутрішнього аудиту у процесі дослідження проблемних питань господарювання конкретних суб'єктів, що й спричинило потребу створення в організаційній структурі підприємства окремого експертного підрозділу або введення посади експерта-економіста.

Водночас, лише констатація змісту вищезазначеного процесу ще не дозволяє проникнути в його сутність. Проблеми здійснення експертного економічного дослідження в даний час залишаються маловивченими й інколи нерозв'язаними ні в науковому, ні в практичному аспектах. У зв'язку з цим рішення задачі виявлення сутнісних характеристик непроцесуальної (незалежної) економіко-експертної діяльності та судової економічної експертизи вимагає виконання особливого роду досліджень, рефлексивних за своєю формою, якими є саме історико-аналітичні.

У зв'язку з тим, пропонуємо визначення економічної експертизи як фахового дослідження, яке включає в себе документальну перевірку, аналіз та оцінку окремих питань господарської діяльності підприємства, бізнес-процесів, особою-експертом за ініціацією суб'єктів управління системи інтелектуалізованого менеджменту для вироблення або уточнення управлінських рішень спрямованих на підвищення ефективності діяльності підприємства.

Слід констатувати, що з моменту виникнення судова експертиза розвивалась в бік накопичення, пристосування і трансформації знань з неюрідичних галузей знань. Разом з тим йшов розвиток судової експертної діяльності в бік все більшої її організованості: зміцнення правової, методичної і технічної основи. Отже, формування загальної теорії судової експертизи стало логічним продовженням процесу формування теоретичних основ різних видів експертиз і теоретичних спроб упорядкувати це явище. Отже, історично, експертна діяльність розвивалася у двох напрямках: зміцнення наукової бази і розвитку правової основи.

Відсутність однозначності в підходах до змісту економічної експертизи, її видів, предмету, методу, методичних прийомів, процедур, форм, а відповідно і суб'єктів проведення викликає:

- ірраціональність практичного функціонування механізму проведення економічної експертизи;

- хаотичність сприйняття сутності економічної експертизи за назвами та реаліями окремих її форм (таких як незалежна економічна експертиза, державна економічна експертиза, судово-економічна експертиза, експертно-економічне дослідження, експертно-економічний аналіз, експертно-економічна оцінка, попередня економічна експертиза тощо);

- термінологічні невідповідності в процесі проведення економічної експертизи як окремого дослідження (неузгодженість логічних зв'язків між методом – методичними прийомами – процедурами – діями – операціями);

- нереалізованість потенціалу окремих методичних прийомів контролю в процесі економічної експертизи (таких як економіко-експертний прогноз, економіко-експертний моніторинг, економіко-експертна діагностика діяльності окремого суб'єкта господарювання);

- підміна одних форм економічного контролю іншими (аудит використовується як засіб доведення істини в окремих питаннях замість економічної експертизи);

– відсутність єдиного підходу в різних економічних, наукових, законодавчо-нормативних, процесуальних документах до назв окремих форм експертизи;

– уточнення назв і видів заключних документів, що формуються за кожною з форм економічної експертизи.

– невизначеність рівня фахових спеціальних знань, якими має володіти експерт-економіст, що виступає в конкретній ситуації представником суб'єкта контролю і реалізує визначену форму контролю (наявність вищої економічної освіти є обов'язковим, але абсолютно недостатнім фактором оцінки рівня фаховості, набутих особою знань),

– помилки при викладанні фахових дисциплін, предметом яких є окремі форми економічного контролю («Аудит», «Внутрішній аудит», «Судово-бухгалтерська експертиза», «Ревізійна справа» тощо).

Це далеко не повний перелік негативних моментів, пов'язаний з станом невизначеності в системі економічної експертизи в нашій країні. Втім, збільшення кількості процедур, методів, інструментальних засобів, що застосовуються з метою захищеності господарської діяльності, обумовлено використанням сучасних експертних технологій. Можливість проведення експертизи, забезпечує оцінку ефективності заходів захисту та підготовки обґрунтованих висновків для прийняття відповідних рішень як для органів державного контролю, судових органів, так і для суб'єктів господарювання.

Забезпечення стабільного росту фінансової та виробничо-технологічної активності підприємств з дотриманням саморегулювання сформованої системи факторів виробничого, фінансового та соціального характеру, має здійснюватись з метою задоволення як підприємницьких очікувань, так суспільних і соціальних потреб. Ці процеси ускладнюються пануючою в світі в цілому, так і в країні зокрема, економічною дестабілізацією: відсутність рівноваги в усіх секторах економіки, розбалансованість господарських відносин, частота зміни законодавства щодо оподаткування, економічні порушення та злочинність тощо [28, с. 21]. Невтішна статистика України

свідчить про наявність злочинної спрямованості окремих явищ, операцій, здійснених суб'єктами господарювання в процесі своєї діяльності [28, с. 22]. Тому завдання підприємства в означених умовах функціонування з врахуванням впливу несприятливих впливів факторів внутрішнього та зовнішнього середовища зводиться до консолідації зусиль на нівелювання небажаних відхилень у господарській діяльності підприємства та повернення до збалансованого економічного росту, побудови системи ризик-менеджменту. Тому можна стверджувати, що експерт-економіст може виступити в певному сенсі «економічною совістю» підприємства, оскільки фактично спродукована експертом на основі проведеного дослідження інформація виступає додатковим джерелом інформації для керівництва підприємством (менеджерів відповідного рівня) відповідно до поставленого завдання (питання), а сам експерт виступає додатковим каналом інформації. Особливий інтерес до такого підходу може бути викликаний на великих підприємствах для забезпечення достовірності подання інформації власникам (засновникам).

Аналіз практики прийняття управлінських рішень свідчить про недостатнє використання досягнень економіко-експертної діяльності в процесі контролю. Причиною цього виступає невідповідність усталеного понятійно-категорійного апарату в плані однозначності трактування окремих понять (експертна система, експертна діяльність, класифікація, технологія, висновок експерта тощо), недостатнє правове регулювання економічного виду експертної діяльності, питання підготовки експертів – суб'єктів експертної діяльності.

Базисним підґрунтям теорії і методології будь-якої науки є чіткість формулювання основних положень дослідження та понятійно-термінологічного апарату, притаманного цій науці. Саме синергетичний ефект цих двох складових дає можливість виокремлення з лона суспільних наук окремих складових (з економічної науки: бухгалтерський облік,

господарський контроль, аудит тощо), а також визначити в кожній з них фокус для конкретизації прикладних галузей знань (рис.1.3).

Реалізація форм господарського контролю може бути здійснена як зовні, так і з середини підприємства, залежно від суб'єкту контролю та мети його здійснення.

Водночас, значна невизначеність економічної експертизи як самостійної галузі знань, відсутність сформованого понятійно-термінологічного апарату експертики унеможливають адекватне сприйняття експертики як науки в цілому, так і економічної експертизи зокрема.

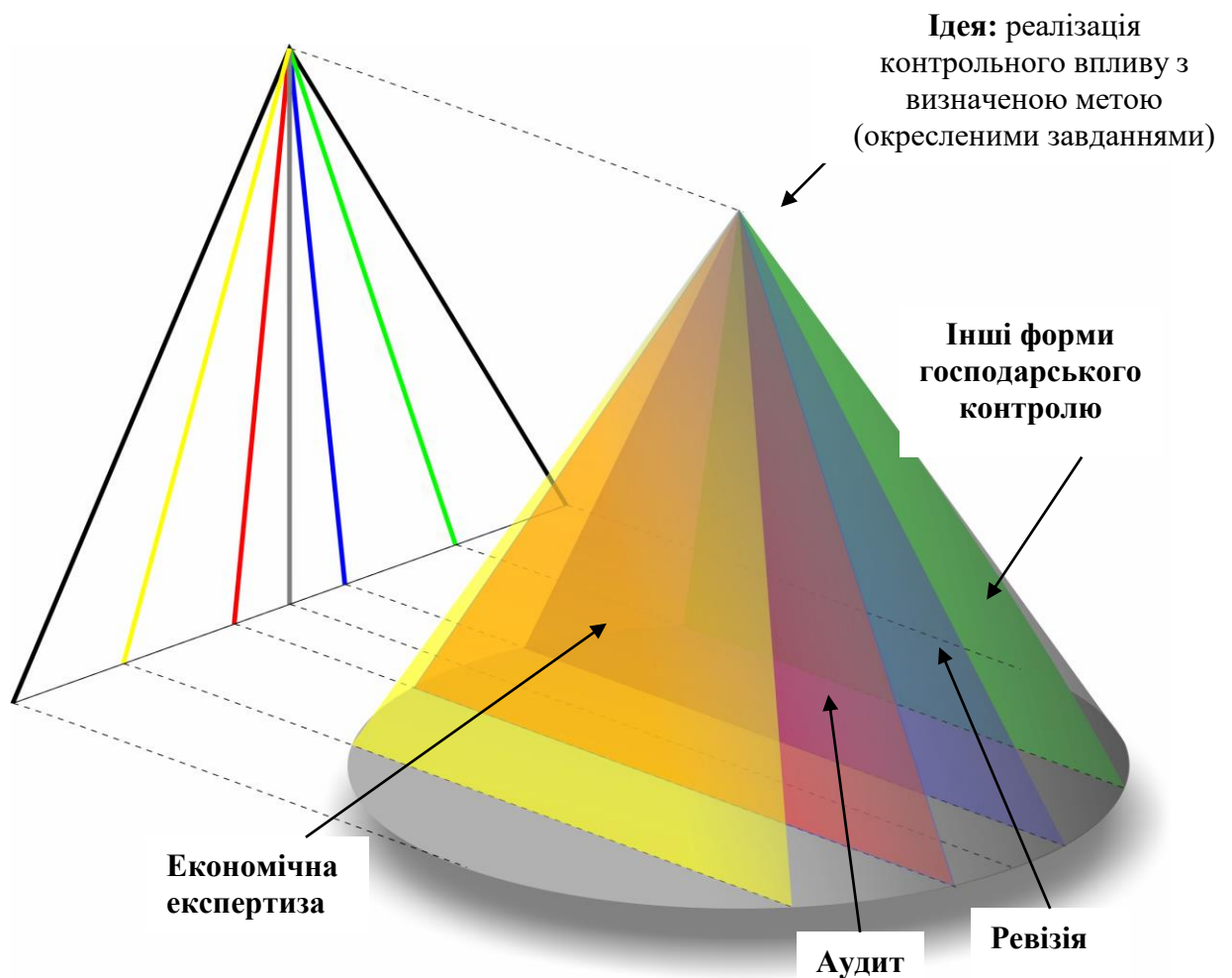

Рис. 1.3. Фокусування на конкретно-прикладних галузях знань у межах науки господарського контролю [68, с. 150-152]

1.2. Історичні аспекти розвитку економічної експертизи

Становлення економічної експертизи напряму пов'язане з інформаційним забезпеченням процесу розслідування, розкриття та профілактики злочинів, але її потенціал не використовується в повній мірі в цьому процесі. Оскільки експертиза є інструментом, за допомогою якого експерти можуть досліджувати об'єктивні властивості об'єкта (чи їх виявляти), навмисне сконструйовані або випадково привнесені, то саме економічна експертиза є дієвим інструментом контролю на сучасному етапі становлення інформаційних технологій, технології управління (процеси обґрунтування, прийняття, організація виконання рішень). Водночас, результатом економічної експертизи є не консультація чи оцінка, результатом є висновок за певними обставинами, фактами, який в контексті системи управління підприємством виступає підґрунтям управлінського рішення.

Публікації, присвячені історії спеціальних знань і експертизи [1, 8, 9, 16, 31, 40, 50, 67, 71, 79, 93, 102], спрямовані здебільшого на визначення ролі процесуальних та непроцесуальних форм їх використання. Однак, історичний аналіз та світова практика свідчить про ширше використання інституту експертизи, який в сучасному суспільстві виходить далеко за рамки судового процесу

Історичний аналіз зародження й розвитку інституту спеціальних знань економічної експертизи, має не тільки самостійне наукове значення, але й дозволяє створювати фаховообґрунтовані орієнтири як для вчених-економістів, так і для підприємців-практиків. Оскільки коріння стереотипного підходу до економічної експертизи як процесуальної форми застосування спеціальних знань сягають правових традицій, тому уникнути дослідження процесу становлення експертної діяльності як такої в рамках історичного формування інституту судової експертизи в контексті правових відносин було неможливо [86, с. 41].

Різноманіття потреб на певних етапах розвитку людства спричиняло виникнення різних за предметним полем спеціальних знань - експертиз (експертних досліджень) та їх носіїв – окремого професійного прошарку фахово обізнаних людей (знаючих людей) – експертів.

Без дослідження еволюції економічної експертизи значно звужується можливість прогнозування розвитку економічної науки, яке спирається на глибокий аналіз специфіки її історичного континууму та сучасного стану, оскільки більшість тенденцій та напрямків подальшого розвитку економічної експертизи формуються на підставі тих проблем, котрі зароджуються на відповідній історичній стадії розвитку економічної системи. Аналіз методологічних та практичних засад економічної експертизи, а також вироблення методологічних рекомендацій щодо її вдосконалення, не можливо здійснити без наукового дослідження історії розвитку практики здійснення економічної експертизи та історії становлення поглядів на феномен економічної експертизи.

Вивчення вказаних економічних і правових аспектів експертизи, в контексті історичного розвитку корелює із теоретичним аналізом перших проявів фінансового обліку в документарній формі з часів Київської Русі до сьогодення й охоплює питання, що стосуються проблем забезпечення якості та досконалості економічної експертизи.

У наукових джерелах історія виникнення економічної експертизи визначається через соціальну потребу в розширенні засобів збереження та забезпечення достовірності обліково-економічної інформації. Недоліки усної форми передачі інформації з точки зору навмисного чи ні її змінення зумовили появу документа як матеріальної форми фіксації інформації, в тому числі і економічної. Саме тому об'єктивною передумовою виникнення економічної експертизи поряд із появою держави та фінансово-економічних відносин слід вважати виникнення й розвиток писемності. Хоча первинна форма такої економічної експертизи є самостійним явищем, змістом якого є визначення достовірності зафіксованої в документарній формі інформації

щодо здійснення окремих фактів, операцій господарської діяльності. Разом з тим, писемність стає тим універсальним засобом, що, з одного боку, використовується для відображення фінансового облікового матеріалу, а з іншого – постає умовою для визначення якості (чинності, достовірності) економічного документа.

Вважається, що господарський облік виник ще до нової ери [35, с. 101]. Водночас, теоретичний аналіз сучасних літературних джерел [1, 8, 15, 19, 25, 29, 30, 39, 42, 59, 60, 67, 86], дає змогу стверджувати, що під час становлення експертизи як такої поняття економічної експертизи не існувало: її практично ототожнювали із бухгалтерською, нівелюючи те, що остання за ієрархією дефініцій є структурною складовою економічної експертизи.

З часу середньовіччя починається безпосереднє регулювання основних положень, пов'язаних з бухгалтерським обліком. У 1263 р. в Іспанії за часів царювання Альфонса Мудрого в Кастилії був виданий спеціальний закон про обов'язкове щорічне складання звітності управителями державних підприємств, тобто фіксація фактів господарського життя (дій і подій, які тягнуть або можуть спричинити за собою правові наслідки).

Виникнення та застосування подвійного відображення господарських операцій відноситься до XIII ст., хоча перший і найбільш повний опис бухгалтерії, заснованої на методі подвійного запису, було дано італійським математиком Л. Пачолі в 1494 р. [32, с. 12]. Приблизно в цей самий час у зв'язку з судовими розглядами бухгалтери стали виступати в суді як експерти. При цьому вже розрізнявали експерта *in testes* – неупередженого збирача доказів та експерта *boni instructores iudicis* – помічника судді у прийнятті рішень [110, с. 45]. А отже, вже з XV ст. існувало чітке розмежування форм використання спеціальних бухгалтерських знань: процесуальної і непроцесуальної. В XV ст. при дворі англійського короля існувала посада з назвою «*countrollour*», в завдання якого входили документування і контроль грошових і товарних потоків [60, с. 21].

На українських теренах вже в часи Київської Русі розроблення та прийняття експертних документів до княжого суду пов'язувалась із роботою відповідних спеціалістів у сфері господарського обліку. До таких відносились дяки, писарі та піддячі, радники, перекладачі, толмачі, печатники, тобто ті особи, які безпосередньо володіли писемністю. У Росії за царя Олексія Михайловича було створено спеціальний Приказ Рахункових справ, співробітники якого не тільки систематично проводили ревізії рахункових книжок різних відомств, перевіряли виконання асигнувань, виділених під звіт послам, воєводам та іншим посадовим особам, вилучали до бюджету не використані Приказом грошові кошти, але й встановлювали достовірність окремих фактів економічних зловживань [70, с. 45]. Слід зазначити, що ступінь достовірності обліку і записи в облікових регістрах того часу завжди служила предметом дискусій учених. Саме в цей час починають формуватися витoki економічної експертизи на території Росії, про що свідчить наявність уповноважених суб'єктів, що мають відповідні професійні знання (володіють писемною мовою та практикою складання документів), мають право контролю якості формування експертного висновку щодо змісту документа та його відповідності з волею владарюючого суб'єкта. Сам експертний процес на той час базувався на волевиявленні єдиновладного суб'єкта та не супроводжувався оцінкою особи експерта. А отже, прослідковується використання експертизи поза межами судочинства на потребу певного суб'єкта.

Нова віха розвитку економічної експертизи пов'язана із початком XVI ст., який знаменується суттєвою зміною як самого процесу правотворчості, так і започатковує практику перевірки, редагування, доопрацювання та оцінювання фінансово-облікових документів у взаємозв'язку з діяльністю певного суб'єкта. Окрім того, саме юридичний підхід до бухгалтерського обліку призвів до формування його персоналістичної теорії: об'єктом бухгалтерського обліку є права і зобов'язання суб'єктів господарської діяльності (власник підприємства –

адміністратор; адміністратор – агенти (особи, які перебувають у штаті підприємства), підприємство – кореспонденти (фізичні та юридичні особи, що не перебувають у штаті)), а не предмети (основні засоби, товари, матеріали, гроші тощо). З часом вдосконалюється і сама робота суб'єктів, що здійснюють функцію контролю в системі економічних відносин, а також започатковується практика роботи тих суб'єктів (експертів), котрі контролюють та перевіряють якість й достовірність висновків контролерів перед остаточною їх подачею власнику.

Однак, розгляд і трактування бухгалтерських документів щодо господарської діяльності мали чітку юридичну інтерпретацію, оскільки її здійснювали в судах юристи. Саме їм ставилось за мету проведення експертизи фінансової звітності й висловлення думки щодо об'єктивності її показників. Отже, вони брали на себе певну відповідальність також у випадку виникнення можливих збитків у клієнтів. Найбільш повно цей підхід був викладений у працях італійського бухгалтера Дж. Чербоні (1827 – 1917 рр.), основоположника логісмографії – вчення, яке розглядало рахівництво як частину юриспруденції [25, с. 23-25].

До початку ХХ ст., виходячи із природи використання знань знаючих людей, сформувалися різні підходи до визначення й оцінки експертизи. А. В. Кудрявцевою згруповано чотири підходи до експертизи, що склалися наприкінці ХІХ ст.:

1) Експертиза – форма огляду [70, с. 45-46] (Бон'є, Л. Фейєрбах, Ярке; у Росії – С. Баршев, В. Спасович);

2) Думка знаючої особи - різновид показань свідка (Стифен, Каррара, Грольман, Пратобеве, Бірнбаум [9, с. 11]; у Росії – К. Шавров [1, с. 9]).

3) Експертиза – самостійний вид доказів. (Міттермайера; у Росії так звані «діти судової реформи» - І. Фойніцький [40, с. 85], В. Случевський [90, 53-54], М. Розін [86, 40], С. Вікторський [76, 34]) .

4) Експерт - науковий суддя (Л. Владіміров [90, с. 54]) .

Водночас, у даній типології сконцентровані підходи, пов'язані з

процесом судочинства, і упущено підхід до експертизи як форми незалежного контролю та оцінки, яка проводилась для формування рішення в торгівлі, медицині тощо, хоча той же Л. Владіміров відзначав наявність і іншої групи експертів – довідкових експертів, що базують свої висновки не на науці, а на власному досвіді певного ремесла, заняття чи промислу [90, с. 54].

В процесі дослідження історичних етапів становлення економічної експертизи як специфічної форми господарського контролю чітко простежується двоаспектність: становлення організаційної й методологічної сторін. Узагальнення результатів проведеного дослідження дало змогу констатувати, що існування експертизи (експертних досліджень) в ряді сфер діяльності за часів СРСР мало відверто формалізований характер з проявами контрольних та/чи регламентаційних функцій, тобто було складовою адміністративно-командних методів управління. Основне змістове навантаження залишалось на експертизі як юридичній процедурі. До часів розпаду СРСР зміни стосовно економічної експертизи стосувались лише процесуальної форми та організаційних аспектів проведення її бухгалтерської складової, її підпорядкування Міністерству юстиції залишається незмінним протягом всього періоду. За цих самих часів (у СРСР) поняття експертизи визначалося у енциклопедіях як «дослідження фахівцем (експертом) яких-небудь питань, розв'язання яких вимагає спеціальних пізнань у галузі науки, техніки, мистецтва і т.д. ... Висновок експерта розглядається як один з доказів у справі» [15, с. 29]. Таким чином, підкреслювалася юридична роль експерта, у якій виступав фахівець, і те, що висновок використовувався як доказ, отриманий об'єктивним шляхом. Слово «експертиза» в основному застосовували для позначення спеціального дослідження за дорученням державного органу. Водночас, доцільно звернути увагу на той факт, що керівники СРСР також замислювались на протизазі відомчим висновкам позавідомчих експертних досліджень. Так, прогресивним щодо імплементації позавідомчої (можна вважати незалежної)

експертизи/експертних досліджень у контрольну практику радянської системи вважаємо тезу О. Косигіна на XXIV з'їзді КПРС: «При підготовці рішень щодо тих чи інших господарських питань повинні бути зіставлені різні варіанти на основі не тільки відомчих, але й позавідомчих експертних оцінок» [15, с. 29-30].

Сучасне енциклопедичне визначення експертизи змінилося, зокрема з нього було прибрано остання речення щодо застосування висновку експерта лише як одного з доказів у справі [70, с. 34]. Це свідчить про зміни, які відбулися в суспільстві стосовно спеціального дослідження, яке може бути виконане як за дорученням державного органу, так і без нього (за замовленням суб'єкта підприємницької діяльності тощо).

Зазначимо, що в Європі в 70-ті роки ХХ сторіччя відбулася так звана «експертна революція».

Початок 90-х років, з відновленням Україною державності і незалежності, позначився і на підходах до використання фахових знань спеціалістів. Наприклад, з 1997 р. Законом України № 671 «Про торгово-промислові палати в Україні» визначено паралельний розвиток товарної експертизи для цілей судочинства – «проводити за дорученням державних органів незалежну експертизу проектів нормативно-правових актів з питань економіки, зовнішньоекономічних зв'язків й торгівельних цілей», – та незалежної (комерційної) – «проводити на замовлення українських та іноземних підприємців експертизу, контроль якості, кількості, комплектності товарів (у тому числі експортних та імпорتنних) і визначати їх вартість». У 2005 р. затверджено Методику проведення товарознавчої експертизи експертами торгово-промислових палат в Україні.

Резюмуючи проведене вище ретроспективне дослідження еволюції поняття «економічна експертиза», можливо констатувати той факт, що економічна експертиза, яка вміщує в собі бухгалтерську, податкову експертизи та експертизу господарської діяльності суб'єктів підприємництва має власний самостійний статус, може виступати як однією з самостійних

стадій правоохоронної роботи в сфері економічних відносин, так і інструментом удосконалення процесу вироблення, прийняття й реалізації управлінських рішень, вирішення проблемних питань, що виникають в процесі господарювання, ризик-менеджменту й перебуває в стані становлення та розширення сфери застосування.

1.3. Інституційне забезпечення економічної експертизи в Україні

Перш ніж розглядати питання інституціонального забезпечення розвитку теорії і практики економічної експертизи, потрібно окреслити загальнонаукові постулати інституціональної теорії. Основоположниками інституціональної теорії, яка виникла наприкінці XIX - в першій половині XX століття, були Т. Веблен, Дж. Коммонста, У. Мітчелл. Цих науковців поєднало міркування про взаємозв'язок економічних та неекономічних (соціальних, культурних, правових, ідеологічних та ін.) проблем, а також необхідність втручання держави в економіку.

В якості предмета вивчення виступали інститути. Т. Веблен під інститутами розумів «звичний, усталений образ думки або спосіб реагування індивіда на стимули, які створюються мінливими обставинами» [35, с. 102].

Поняття «інститут» набуло досить широкого тлумачення як у вітчизняних, так і в зарубіжних вчених. Проте чітке визначення дефініції «інститут» відсутнє, оскільки вчені-інституціоналісти прагнуть вирішувати економічні проблеми, застосовуючи методи з інших суспільних сфер (право, соціологія, політологія та ін.). Як наслідок, у 60 - 70 - ті роки XX століття інституціональна школа розділилася на дві: «старий» і «новий» інституціоналізм, відмінність між якими полягає в методології економічного аналізу та предмета вивчення (інститутів).

Здійснивши аналіз відмінностей двох шкіл, можна виділити такі основні:

1) школа «старих» інституціоналістів намагалася для вивчення проблем економіки застосовувати методи політології, права та інших суспільних наук (Т. Веблен, У. Мітчелл, Дж. Коммонс і ін); представники «нової» інституціональної теорії навпаки, за допомогою економічних методів досліджують правові та політологічні проблеми (Р. Коуз, Д. Норт, О. Вільямсон);

2) представники «старої» інституціональної традиції спочатку базувалися на індуктивному методі, прагнули йти від приватних випадків в економіці до узагальнень; неоінституціоналісти пішли дедуктивним шляхом – від загальних економічних принципів до пояснення конкретних явищ суспільного життя;

3) Інституціоналісти «старої» школи центральне місце відводили колективу для захисту інтересів економічного агента, а неоінституціоналісти навпаки в центрі економічного аналізу ставили економічний агент, який сам визначає з яким колективом йому доцільно взаємодіяти.

На сьогодні не існує єдиного підходу до інституціональної теорії. Це дає можливість зробити припущення, що процес розвитку і формування теорії триває.

Ці процеси відображаються у визначенні поняття «інститут». Так, ряд зарубіжних економістів, зокрема Е. Елгар вважає, що «Інститути - це суспільні блага, якими повсюдно і щодня користується багато індивідуумів і які головним чином характеризуються своєю не винятковістю... Інститути спрощують процес обміну. Вони - невід'ємна частина процесу прийняття рішень, яка робить індивідуальні рішення позитивними»[18, с. 23].

За визначенням нобелівського лауреата з економіки Д. Норта «Інститути - це «правила гри» в суспільстві або, висловлюючись більш формально, створені людиною обмежувальні рамки, які організують взаємовідносини між людьми. Отже, вони створюють структуру спонукальних мотивів людської взаємодії - чи то в політиці, соціальній сфері або економіці» [35, с. 102].

Російський економіст Б. З. Мільнер зазначає, що «Інститути – це розроблені людьми формальні (закони, конституції) і неформальні (договори і добровільно прийняті кодекси поведінки) обмеження, а також фактори примусу, що структурують їхню взаємодію. Усі разом вони утворюють спонукальну структуру суспільств і економік» [72, с. 49].

"Інститути" виникли в наслідок потреби суб'єктів економічної діяльності долати економічну невизначеність через регламентацію правил, які регулюють взаємовідносини між учасниками ринку, знижуючи цим рівень невизначеності та збільшуючи безпеку їхньої взаємодії. Відповідно до інституціональної доктрини, під правилами ми розуміємо загальновизнані і забезпечені відповідним механізмом захисту норми, що які вимагають, забороняють або дозволяють певні дії для більш ніж однієї людини. Ці норми дають можливість збільшити інформованість учасників ринку про зміни у зовнішньому середовищі, пов'язані з поведінкою конкурентів.

Як справедливо зазначає А.Е. Шастітко, «у тій мірі, в якій раціональність поведінки індивіда залежить від міри його інформованості та здатності використовувати цю інформацію для прийняття рішень, правила стають умовою раціональності поведінки людини» [72, с. 50].

В результаті багаторазового повторення ситуації загальновизнані умовності і правила стають самодостатніми і само підтримуючі. Таким чином виникають інститути, що знімають проблему координації.

Інститути можуть розкриватися у вигляді правил, документів (законів), створених людиною - формальні, також вони можуть приймати вигляд загальноприйнятих умовностей, правил поведінки, традицій, звичаїв та звичок, тобто неформальні.

Як показує практика, в більшості випадків неформальні правила відіграють більш значну роль у забезпеченні так званого «порядку», ніж формальні, що на нашу думку, має важливе значення при формуванні державної економічної стратегії.

Якщо система формальних правил є результатом законотворчої діяльності людей, то в який спосіб створюються неформальні правила, які мають значний вплив на розвиток економіки, без цілеспрямованої діяльності людей на їх встановлення?

Ф. А. Хайєк, аналізуючи помилки радянської соціалістичної системи, зауважує, що «в процесі відбору, що формував звичаї і мораль, могло враховуватися кількість фактичних обставин - більше, ніж ті, які могли сприйняти індивіди; як наслідок, традиція у певних відносинах вища або «мудріша» людського розуму» [110, с. 238].

Отже, неформальні правила це умовності, канони, які виконуються без будь-якого втручання, і змінюються досить повільно, тому найважливіша роль неформальних правил в економіці полягає у забезпеченні її еволюційного розвитку.

Розподіл інститутів на формальні та неформальні відіграє важливе економічне значення для аналізу сучасної української ситуації, оскільки неузгодженість формальних і неформальних інститутів закономірно притаманна періоду їх кардинальної трансформації.

Р. М. Нурєєв виділяє чотири варіанти виникнення інститутів: в результаті зіткнення нових інститутів з формальними правилами; нових інститутів з неформальними правилами; старих інститутів з формальними правилами і старих інститутів з неформальними правилами [58, с. 79].

На його думку, якої ми теж дотримуємося у дослідженні, в сучасній Україні функціонують всі чотири варіанти.

Підсумувавши погляди зарубіжних та вітчизняних економістів, інститути можна охарактеризувати як правила, що обмежують поведінку економічних агентів і впорядковують взаємодію між ними, а також відповідні механізми контролю за дотриманням цих правил.

Очевидно, що інститути істотно розрізняються за ступенем своєї економічної ефективності. Деякі з них сприяють продуктивній діяльності через накопичення капіталу, розширення випуску продукції, освоєння нових

ринків і виробничі інновації. Це, як правило, інститути, які передбачають чітку специфікацію прав власності, конкуренцію і надійність контрактних відносин.

Один з важливих сучасних наукових напрямів в інституціональній теорії започаткував у 2008 році професор Жук В.М., вперше розглянувши з позиції цієї теорії систему бухгалтерського обліку та обґрунтувавши його в якості важливого соціально-економічного інституту, що забезпечує довіру і керованість роботи суб'єктів господарювання, державних і громадських установ [35, с. 103]. Судово-бухгалтерська експертиза як складова інституту бухгалтерського обліку виступає як відокремлений інститут, який поєднує облікові норми з правовими. Право у цьому сенсі як соціальний інститут диктує суб'єктам господарювання правила економічної поведінки і вказує систему санкцій, спрямованих на те, щоб домогтися неухильного виконання цих правил.

Функції права полягають у регламентуванні та регулюванні:

- норм, стандартів поведінки в усіх сферах суспільного життя;
- заходів і форм розподілу праці та його продуктів між членами суспільства (цивільне право, трудове право);
- організації та діяльності державного механізму (конституційне право, державне право, адміністративне право);
- міжособистісних стосунків у сім'ї (сімейне право);
- відносин між державами, які створюються шляхом угод між ними (міжнародне право).

Як соціальний інститут право має і ідеологію - систему ідей, яка обґрунтовує дії працівників органів права в тій чи іншій ситуації. Ідеї справедливості, юридичної рівності осіб перед законом, загальність і обов'язковість юридичних норм для всіх, законність, культура правосуддя виступають в якості основних при розробці філософії та ідеології права в демократично влаштованому цивілізованому суспільстві.

Таким чином, розглядаючи судово-бухгалтерську експертизу в якості самостійного соціально-економічного інституту, важливим є наукове обґрунтування його предмету та класифікації складових. Будь-який інститут характеризується наявністю певної мети, засобів її досягнення, функцій, норм, стимулів. Так, метою судово-бухгалтерської експертизи є встановлення фактичних обставин справи, що розслідується слідчими органами чи розглядається в суді. Засобами досягнення цієї мети є наявність кваліфікованих працівників (експертів), які досліджують матеріали справи та надають експертний висновок.

Економічну експертизу можна охарактеризувати як формальний, так і як неформальний інститут. За Нортон, в інституціональній ієрархії найпершими є формальні інститути – «правила гри». Головною формальною складовою інституту є законодавство. У нашому дослідженні - це законодавство з регулювання судової експертизи та бухгалтерського обліку, національні положення (станданти) бухгалтерського обліку (далі - П(С)БО) та затверджені Мінфіном методичні рекомендації, роз'яснення стосовно П(С)БО. Як показує практика, формальні інститути в Україні, зокрема бухгалтерського обліку і як наслідок судово-бухгалтерської експертизи, швидко змінюються за активної участі зовнішніх чинників («західних партнерів»). До основних законодавчих актів, які регулюють судово-експертну діяльність взагалі та судово-бухгалтерську експертизу зокрема, належать:

- Закон України «Про судову експертизу» [38];
- цивільно-процесуальне та кримінально-процесуальне законодавство, що містить норми, які визначають порядок діяльності судових експертів, призначення експертизи, процедуру її здійснення та оформлення її результатів;
- законодавство, що регулює підприємницьку діяльність, оподаткування та бухгалтерський облік (Податковий кодекс України, Закон України «Про бухгалтерський облік і фінансову звітність в Україні» та інші).

З точки зору інституціональної теорії неформальні інститути як стереотипи в "головах" професійної спільноти бухгалтерів та користувачів бухгалтерської інформації (незалежних аудиторів, власників, менеджерів, аналітиків) є найстійкішими до змін. Під дією реформ формальні інститути можуть змінюватись доволі швидко, при цьому неформальні інститути відзначаються повільнішими та поступовими змінами. Неформальні інститути судово-економічної (бухгалтерської) експертизи це -

- професійні експерти;
- суб'єкти судово-експертної діяльності;
- користувачі інформації.

Крім того, є ряд інститутів та інституцій, які опосередковано беруть участь в забезпеченні функціонування інституту судових експертиз. Зокрема, відповідно до статті 2 Закону України «Про державний захист суддів, працівників апарату суду і працівників правоохоронних органів» правоохоронні органи - органи прокуратури, внутрішніх справ, служби безпеки, Військової служби правопорядку у Збройних Силах України, органи охорони державного кордону, органи доходів і зборів, органи і установи виконання покарань, слідчі ізолятори, органи державного фінансового контролю, рибоохорони, державної лісової охорони, інші органи, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції.

Прокуратура України становить єдину систему, на яку покладається підтримання державного обвинувачення в суді, представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених законом, нагляд за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство, нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян [76, с. 56].

Органи внутрішніх справ — це правозахисні органи державної виконавчої влади, які беруть участь у здійсненні функцій держави,

спрямованих на забезпечення законності та правопорядку, захист від протиправних посягань на життя, здоров'я, права та свободи громадян, власність, природне середовище, інтереси суспільства та держави [76, с. 57].

Відповідно до Положення про Державну фіскальну службу (далі – ДФС) України. ДФС є одним з органів у системі центральних органів виконавчої влади з питань забезпечення формування єдиної державної податкової, державної митної політики в частині адміністрування податків і зборів, митних платежів та реалізації єдиної державної податкової, державної митної політики; забезпечення формування та реалізації державної політики з адміністрування єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування (далі - єдиний внесок); забезпечення формування та реалізації державної політики у сфері боротьби з правопорушеннями при застосуванні податкового та митного законодавства, а також законодавства з питань сплати єдиного внеску [74, 67].

Державний фінансовий контроль — комплекс цілеспрямованих заходів органів, їх підрозділів чи службових осіб, які здійснюють державний фінансовий контроль у межах повноважень, встановлених законодавством України, з метою упередження, виявлення та припинення фінансових правопорушень на підконтрольному об'єкті щодо його фінансово-господарської діяльності, а також забезпечення законності, фінансової дисципліни та ефективності формування і витрачання коштів, у тому числі бюджетних, та інших активів у процесі володіння, розпорядження, використання і відчуження державного майна, відшкодування збитків та встановлення міри відповідальності у разі порушення фінансового, у тому числі бюджетного, законодавства [63].

Департамент захисту економіки Національної поліції України— це підрозділ кримінальної міліції Міністерства внутрішніх справ (далі - МВС), який бере участь у формуванні та забезпеченні реалізації державної політики у сфері боротьби із злочинністю, захисту економіки та об'єктів права власності. Його функціями є:

- своєчасне припинення злочинів у сфері економіки та запобігання їм;
- аналіз, прогнозування криміногенних процесів у сфері економічної діяльності та своєчасне інформування про них керівництва МВС України та інших органів виконавчої влади;
- виявлення та припинення фактів порушення прав інтелектуальної власності;
- виявлення причин і умов, які сприяють учиненню правопорушень у сфері економіки, та вжиття заходів щодо їх усунення [76, с. 58].

Міністерство юстиції України (Мін'юст України) є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України.

Мін'юст України є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади з формування та забезпечення реалізації державної правової політики.

Мін'юст України організовує відповідно до законодавства експертне забезпечення правосуддя та проведення науково-дослідних робіт у галузі судової експертизи; забезпечує організацію роботи Центральної експертно-кваліфікаційної комісії при Міністерстві юстиції України і Науково-консультативної та методичної ради з проблем судової експертизи при Міністерстві юстиції України; присвоює кваліфікацію судового експерта фахівцям, які не є працівниками державних спеціалізованих установ, видає свідоцтво встановленого зразка та здійснює контроль за їх діяльністю; зупиняє дію або анулює свідоцтва про присвоєння кваліфікації судового експерта; забезпечує ведення Державного реєстру атестованих судових експертів та Реєстру методик проведення судових експертиз; спрямовує і контролює діяльність науково-дослідних установ, які проводять судову експертизу та належать до сфери управління Мін'юсту України, здійснює нормативно-методичне забезпечення їх діяльності; координує діяльність міністерств та інших центральних органів виконавчої влади з питань розвитку судової експертизи; забезпечує організацію роботи Координаційної

ради з проблем судової експертизи при Міністерстві юстиції України [76, с. 59].

Всі вище перераховані інституції в міру своїх повноважень беруть участь у формуванні єдиного соціально-економічного інституту судово-бухгалтерської експертизи, яка є засобом доказу в цивільній чи кримінальній справі, що передбачено та регламентовано Кримінально-процесуальним кодексом України. На цьому етапі відбувається дослідження зібраних у справі матеріалів, зокрема даних бухгалтерського, статистичного обліку та звітності, їх аналізі та узагальненні у висновках експертів.

Всі ці органи виконавчої та судової влади є формальними інститутами і саме їх взаємодія з формальними та неформальними інститутами бухгалтерського обліку формують своєрідну надбудову – інститут судово-бухгалтерської експертизи (рис. 1.4).

Представлена на рис. 1.4 класифікація інститутів та інституцій судово-бухгалтерської експертизи в Україні здійснена шляхом ідентифікації неформальних, формальних, контролюючих і професійних складових інституційного середовища, що дозволяє поглиблено розглядати стратегії і концепції подальшого розвитку судово-експертної діяльності в цілому та її обліково-економічного сегменту зокрема, вибудовувати ефективно управління з урахуванням місця і ваги кожної складової.

Таким чином, маючи усі підстави вважати судово-бухгалтерську експертизу самостійним інститутом в економіко-правовому полі, можна стверджувати, що такий інститут є також самостійною складовою фундаментальної науки – бухгалтерського обліку. Розглядаючи облік як багатогранну фундаментальну науку, що має свою теорію та методологію (Додаток А), важливим є розуміння її професійних складових, що власне і визначають цю багатогранність. Зокрема, беззаперечним є визнання таких її професійних аспектів як власне бухгалтерський облік, аналіз, контроль. Всі

Рис.1.4. Класифікація та ієрархія складових інституційного забезпечення розвитку судової експертизи

названі функціонально-професійні спрямування, а саме обліковий, контрольний та аналітичний, базуються на єдиній теорії та методології бухгалтерського обліку. Справедливим є розширення цього переліку також судово-експертним функціонально-професійним спрямуванням через наявність у нього двоякого змісту: економіко-правового та процесуального. Саме процесуальна складова відсутня в інших професійних віхах бухгалтерської науки.

Практичною реалізацією судово-експертного аспекту теорії та методології бухгалтерського обліку є судово-бухгалтерська експертиза, а предметом дослідження - господарські операції, що перебувають у провадженні органів дізнання, досудового слідства чи суду. Усі виділені функціонально-професійні аспекти теорії та методології обліку (обліковий, контрольний, аналітичний та судово-експертний) мають єдину економіко-правову основу, яка представлена національним та міжнародним нормативно-правовим полем з бухгалтерського обліку – Національні положення (стандарти) бухгалтерського обліку та Міжнародні стандарти та фінансової звітності.

Особливістю судово-експертного напрямку є наявність ще й процесуальної основи судово-бухгалтерської експертизи, що представлена цивільно-процесуальним та кримінально-процесуальним законодавством з питань економічної злочинності.

Процесуальну основу судово-бухгалтерської експертизи становлять:

- Кримінальний кодекс України (ст. 384 «Завідомо неправдиве показання», ст. 365 «Відмова свідка від дачі показань або експерта чи перекладача від виконання покладених на них обов'язків»);

- Кримінальний процесуальний кодекс України (ст. 69 «Експерт», 70 «Відповідальність експерта», 79 «Підстави для відводу спеціаліста, перекладача, експерта, секретаря судового засідання», ст. 84 «Докази», ст.101-102 «Висновок експерта», ст. 122 «Витрати, пов'язані із залученням потерпілих, свідків, спеціалістів, перекладачів та експертів»);

- Цивільний процесуальний кодекс України (ст. 53 «Експерт», ст. 57 «Докази», ст. 66 «Висновок експерта», ст. 86 «Витрати, пов'язані із залученням свідків, спеціалістів, перекладачів та проведенням судових експертиз», ст. 143. «Порядок призначення експертизи», ст. 144. «Ухвала суду про призначення експертизи», ст. 145. «Обов'язкове призначення експертизи», ст. 146. «Наслідки ухилення від участі в експертизі», ст.47 «Проведення експертизи та висновок експерта», ст. 148 «Комісійна

експертиза», ст. 149 «Комплексна експертиза», ст. 150 «Додаткова і повторна експертиза», ст. 171 «Роз'яснення прав та обов'язків експерта. Присяга експерта», ст. 189 «Дослідження висновку експерта»);

- Господарський процесуальний кодекс України (ст. 31 «Участь в судовому процесі судового експерта», ст. 41 «Призначення і проведення судової експертизи», ст. 42 «Висновок судового експерта», ст. 48 «Визначення розміру сум, що підлягають сплаті за проведення судової експертизи та послуги перекладача»).

Запропоноване розширення теорії та методології бухгалтерського обліку судово-експертним аспектом є подальшим розвитком наукових досліджень в галузі бухгалтерського обліку.

1.4. Кваліфікаційні вимоги до професіонального експерта-економіста

Управління підприємствами, обумовлене усвідомленням необхідності підвищення якості роботи і відповідальності на всіх рівнях, ставить завдання пошуку ефективних механізмів та інструментів менеджменту, що дозволяють в короткостроковій і довгостроковій перспективі забезпечувати необхідний розмір прибутку, достатнього рівня ліквідності та фінансової стабільності, а також можливості розширення ділової активності, а отже спонукає до потужної активізації набутих людьми освітніх та професійних навичок. В таких умовах важливе значення набуває використання висококваліфікованих спеціалістів для вирішення питань, що виступають підґрунтям прийняття управлінських рішень, в тому числі інвестиційного та інноваційного характеру. Зростання важливості достовірного, неупередженого та високо-кваліфікованого висновку експерта з визначених суб'єктом підприємницької діяльності питань, адекватно росту загроз існуванню самого підприємства, організації або відкривають нові перспективи для діяльності. Тому для України на етапі становлення та стабілізації економічних процесів, направленості основної діяльності на

євроінтеграцію та вступ до світового співтовариства, є важливим вивчення досвіду країн з розвинутою ринковою економікою в проведенні контролюючих дій та забезпеченні здійснення професійної діяльності спеціалістами провідних економічних спеціальностей [65, с. 62].

Динамізм та невизначеність оточуючого середовища підприємства підвищує ймовірність прийняття неоптимальних управлінських рішень не тільки за браком часу для детального аналізу ситуації, під час за браком достатнього рівня кваліфікації працівників підприємства. Слід зазначити, що прийняття та обґрунтування і, як наслідок, виконання управлінських рішень економіко-фінансового характеру мають відповідати загально державним нормам і критеріям, що корелюють із цілями господарської діяльності самого суб'єкта господарювання. Однак, ситуації, з якими зіштовхуються підприємства, неоднакові. Окрім того, функціонування підприємств з великою, розгалуженою структурою викликає велику кількість проблемних ситуацій. Відповідно в процесі формування системи контролю підприємства доцільно прийняття рішення щодо залучення висококваліфікованого експерта – особи та/або створення експертної служби підприємства.

Використання експертиз, у тому числі і економічної експертизи, як однієї з форм економічних досліджень, для гармонізації суспільних і державних інтересів, оцінки інноваційних проєктів, вирішення питань, що виступають підґрунтям прийняття управлінських рішень, виявлення економічних правопорушень має у вітчизняній економічній науці невиправдано однобічний та обмежений характер. Окрім того, в існуючих дослідженнях не ставиться та, відповідно, не вирішується задача оцінки зв'язків суб'єктів експертної діяльності щодо економічних питань – експертів-економістів – носіїв спеціальних знань, і/або практичного досвіду та розвитку економіки підприємства, питань управління ним.

Використання економічної експертизи в системі управління підприємством дозволяє підвищити дієвість внутрішнього контролю за ефективністю роботи центрів прибутку і відповідальності, так як в цьому

випадку внесок того чи іншого рівня управління у формування фінансового результату стає більш наочнішим. Економічна експертиза як інструментарій контролю служитиме на благо будь-якого підприємства, оскільки завдяки впровадженню її в систему управління господарюючого суб'єкту очікуваний ефект стосуватиметься не тільки управління витратами виробництва, але й інших сфер управління підприємством. Оскільки сам контроль є комплексним набором методик, дія яких спрямована на вдосконалення облікової політики та управлінської практики підприємства, виходячи з фінансових критеріїв його успішного функціонування, то експертиза виступає інструментом індикативного забезпечення ґрунтовності прийнятих рішень з врахуванням особливостей функціонування конкретного підприємства в визначених умовах господарювання та діючому законодавчо-нормативному полі.

Сукупність даних і знань формує інформаційні ресурси, обсяг і якість яких визначатиме конкурентоспроможність не тільки підприємств, а й фізичних осіб [74, с. 76] Для формування повноцінного ринку праці як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях, попит на працівників певної професії з відповідним рівнем кваліфікації має бути спрогнозованим на декілька років, а пропозиція – максимально еластичною [74, с. 77]. Отже, в контексті реалізації соціально-економічного спрямування вектору розвитку держави актуалізуються наступні проблеми:

- визначення зв'язків розвитку економіки та освіти (як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях) за різними видами та типами;

- необхідність пошуку адекватних моделей розрахунку та прогнозування потреби в спеціалістах, які зв'язують між собою систему освіти та економіку;

- необхідність створення структурних моделей формування особистісного потенціалу спеціалістів різних галузей;

- дослідження динаміки попиту на ринку освітніх послуг спеціалістів певних галузей;

– визначення рівня фахових спеціальних знань, якими має володіти особа, що виступає в конкретній ситуації представником суб'єкта контролю і реалізує його визначену форму (наявність вищої економічної освіти є обов'язковим, але абсолютно недостатнім фактором оцінки рівня фаховості, набутих особою знань) [69] тощо.

Проблема оцінки професійної діяльності працівника в усі часи була однією з актуальних і в той же час найскладніших суспільних проблем. Це стосується як особи експерта, так і його взаємодії з економічним середовищем підприємства в цілому.

За своєю гносеологічною суттю експертне доказування являє собою різновид людського пізнання дійсності - різновид практичного пізнання конкретних фактів, явищ з використанням положень науки, наукових засобів і методів за науково розробленою і практично апробованою методикою. Воно не є науковим у тому розумінні, що не має метою пізнання закономірностей розвитку природи й суспільства, але в плані встановлення окремих фактів, явищ дійсності воно має багато спільного з науковим пізнанням, насамперед історичним. Гекслі помічає в одному зі своїх творів: «Видатні результати, отримані наукою, здобуті не завдяки якою-небудь таємничій здатності, а звичайним розумовим процесом, застосовуваним кожним з нас в самих скромних щоденних справах. ... Насправді, вчений тільки свідомо і з точністю застосовує ті ж методи, які ми безтурботно, не даючи собі звіту по простій звичці, докладаємо в житті з кожного незначного приводу» [113]. На відміну від знань дослідника знання експерта є невід'ємними. Дослідник, після того як провів роботу та представив результати, більше нічого про цей об'єкт не знає. Експерт володіє знаннями про об'єкт, тому що був довгий час його частиною та/або мав до нього якесь дуже тісне відношення.

Експертна діяльність здійснюється суб'єктом-експертом із застосуванням доцільних специфічних методів. В основі економічної експертизи як дослідження лежать як відомі емпіричні дані, так і наукові факти, призначення яких полягає у аналізі предмету експертизи, виявленні

видів зв'язків між емпіричними даними, визначенні можливості реалізації поставленої мети стосовно діяльності підприємства.

Рольова функція експерта визначає не стільки характер і методи роботи, скільки орієнтацію на певний результат. Функціонально-кваліфікаційні характеристики експертів-економістів відсутні в будь-якому законодавчому чи нормативному акті. Існують лише загальні вимоги до судових експертів, якими «можуть бути особи, які мають необхідні знання для надання висновку з досліджуваних питань,...мають відповідну вищу освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста, пройшли відповідну підготовку в державних спеціалізованих установах Міністерства юстиції України, атестовані та отримали кваліфікацію судового експерта з певної спеціальності...» та внесені до державного Реєстру атестованих судових експертів. Співзвучні характеристики містяться в Законі України «Про наукову і науково-технічну експертизу» стосовно науково-технічних експертів, якими «є фізичні особи, які мають високу кваліфікацію, спеціальні знання і безпосередньо здійснюють наукову чи науково-технічну експертизу та несуть персональну відповідальність за достовірність і повноту аналізу, обґрунтованість рекомендацій відповідно до вимог завдання на проведення експертизи»[85, с. 81].

Однак, подані характеристики є неповними. При дослідженні об'єкта експертизи експерт-економіст здійснює продукування у вигляді експертних даних (але не знань), з використанням своїх спеціальних знань. Оскільки в ролі експертів можуть виступати носії знань і/чи досвіду та слід брати до уваги потребу оцінки не тільки їх професійного рівня, а повного особистісного потенціалу особи, що претендує на здійснення експертно-економічної діяльності. На даний час не існує загальноприйнятої думки щодо показників відбору експертів певної галузі знань і кількісних вимірів придатності кожного кандидата в експерти для виконання експертної роботи. Спроба емпірично вирішити цю задачу приводить нас до формулювання вимог, що можуть бути висунутими до експертів, які систематизовані нами у

вигляді дерева якостей (Додаток Б). Взяті в сукупності, вони формують узагальнений образ ідеального експерта.

Особистісний потенціал людини – це синергія біологічного, соціального та професійного її розвитку. Оскільки особистість експерта-економіста є цілісним утворенням, то характеристики має піддаватися не окрема складова, а всі складові особи, стабільність зв'язку і взаємодія всіх складових особистості.

Структурна модель формування особистісного потенціалу експерта-економіста наведена на рис. 1.5.

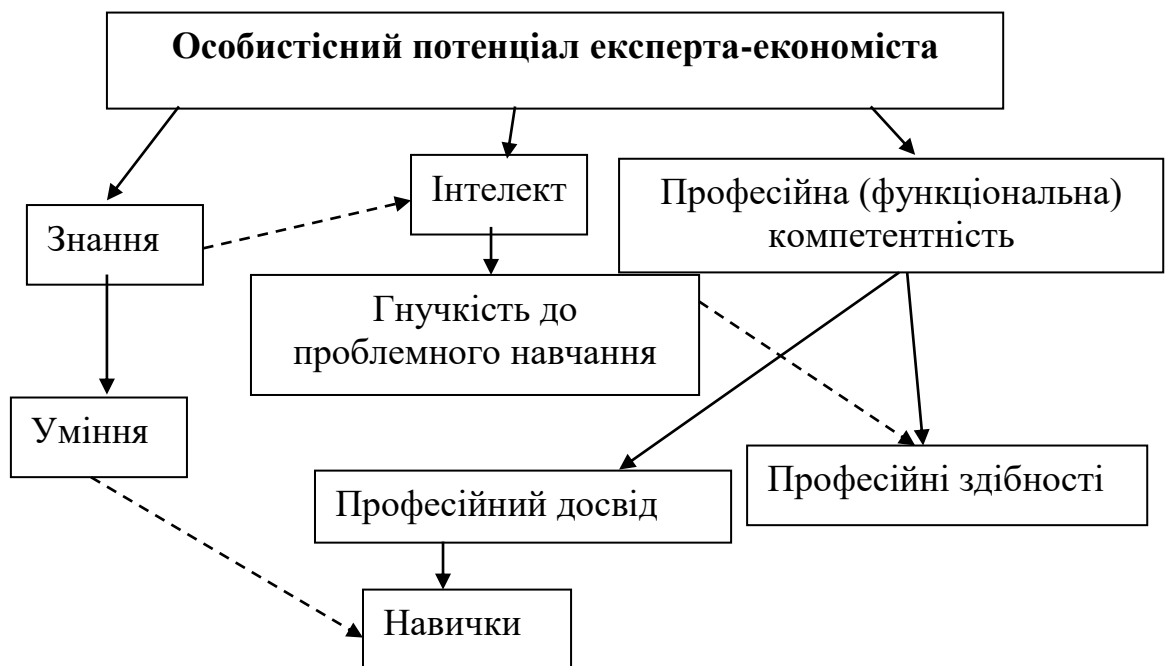

Рис. 1.5. Структурна модель формування особистісного потенціалу експерта-економіста

Основою особистісного потенціалу експерта-економіста є знання як «форма існування і систематизації результатів пізнавальної діяльності людини» [65, с. 53], серед числа яких виділяють знання людей (неявні та формалізовані (явні) знання (на носіях визначеної номенклатури даних)). Слід зазначити, що крім оцінки повсякденних знань (здорового глузду), які виступають базовим орієнтиром людини в суспільному житті, значний інтерес представляють собою знання, здобуті особою, яка претендує на здійснення експертно-економічної діяльності, в процесі освіти, і, як наслідок, сформовані нею навички та уміння.

Вирішення будь-якого економічного завдання, поставленого перед експертом, зводиться до дослідницької тріади «мислити – діяти – мислити». Її зміст збігається з компонентами (функціями) експертної діяльності та відповідаючими їм уміннями, що дозволяє розподілити експертні уміння на чотири групи:

1. Уміння трансформувати зміст загального процесу експертного дослідження в конкретні експертні завдання організаційного та прикладного характеру: вивчення наданих на дослідження матеріалів; визначення рівня їх достатності для формування адекватного та повного висновку; визначення та опрацювання законодавчо-нормативних джерел; виділення комплексу аналітичних, розрахункових завдань, конкретизація їх процедур для виконання завдання, що домінує.

2. Уміння побудувати і привести в дію логічно завершену експертно-дослідницьку систему: комплексне планування завдань економічної експертизи/дослідження для виконання пріоритетного завдання; обґрунтований відбір форм, методів, процедур і засобів його організації; формування проміжних висновків як складових загального висновку.

3. Уміння виділяти й встановлювати взаємозв'язки між компонентами і факторами господарської ситуації, факту, явища чи події, приводити їх в причинно-наслідкову узгодженість.

4. Уміння обліковувати й оцінювати результати економіко-експертної діяльності: самоаналіз і аналіз процесу конкретного дослідження і висновків щодо нього.

Зміст теоретичної готовності фахівця економічного напрямку виявляється в узагальненому умінні експертно мислити, що передбачає наявність у такої особи професійно-аналітичних, прогностичних, проєктивних, а також рефлексивних навичок. Водночас, зауважимо, що мислення – це не лише певний обсяг знань, а й використання знань у практичній діяльності, процес свідомої структуризації знань на потрібні й непотрібні та формування структури пріоритетів. Саме тому процес професійного формування експертів має розпочинатися у ВУЗі [3, с. 74].

Професійно-аналітичні уміння експерта-економіста складаються з таких умінь:

- аналізувати господарські явища, тобто розчленовувати їх на складові елементи (умови, причини, мотиви, стимули, засоби, форми прояву тощо);
- осмислювати роль кожного елемента у структурі цілого і у взаємодії з іншими;
- знаходити у спеціалізованій теорії економічного спрямування (бухгалтерського обліку, оподаткування, економічного аналізу) положення, висновки, закономірності, що відповідають логіці досліджуваного явища;
- правильно діагностувати господарське явище;
- формулювати стрижневе експертне завдання на основі поставленого на дослідження запитання;
- знаходити способи оптимального його вирішення.

Прогностичні уміння пов'язані з управлінням процесом економічного дослідження і передбачають чітку уяву в свідомості експерта-економіста, який є суб'єктом управління, мету його діяльності, спрямовану на очікуваний результат. Економіко-експертне прогнозування ґрунтується на достовірних знаннях сутності й логіки господарсько-облікового процесу, закономірностей здійснення різних видів цієї діяльності. До прогностичних умінь експерта-

економіста входять: постановка експертних цілей і завдань; відбір способів досягнення цілей, завдань; передбачення результату; передбачення можливих відхилень і небажаних явищ; визначення етапів процесу експертного дослідження; приблизна грошова оцінка передбачуваних витрат засобів, праці і часу; планування змісту взаємодії самого експерта з ініціатором/замовником процесу експертизи/експертного дослідження.

Експертне прогнозування вимагає від експерта оволодіння такими прогностичними методами, як моделювання, висування гіпотез, мислений експеримент тощо.

Проективні вміння експерта забезпечують конкретизацію цілі дослідження і поетапну їх реалізацію. Проективні уміння включають: переведення цілі і змісту, визначених у запитанні, у конкретні експертні завдання; обґрунтування способів їх поетапної реалізації; планування змісту і видів експертних процедур, можливостей матеріальної бази, власного досвіду і особистісно-професійних якостей.

Рефлексивні уміння мають місце при здійсненні експертом-економістом контрольно-оцінної діяльності, спрямованої на себе, на осмислення і аналіз власних дій. Для нього важливо встановити рівень результативності (позитивної чи негативної) власної професійної діяльності.

Саме уміння як складова особистісного потенціалу експерта-економіста є запорукою проведення експертного дослідження конкретних економічних питань не лише з відтворенням визначених алгоритмів дій (методик дослідження), але й логічною обґрунтованістю проміжних та заключних висновків, їх доведеністю, відтворенням результатів, спрямуванням до усунення суперечливої подачі та уникнення упередженого ставлення до фактів, явищ та подій, що досліджуються.

Водночас, отримання вищої економічної освіти, проведене навчання (стажування) на базі відповідних судово-експертних установ та атестація Центральною експертно-кваліфікаційною комісією Міністерства юстиції України (Управління експертного забезпечення правосуддя) за напрямками

досліджень (дослідження документів бухгалтерського, податкового обліку і звітності; дослідження документів про економічну діяльність підприємств і організацій; дослідження документів фінансово-кредитних операцій) [107] дають статичну оцінку рівня фахової підготовки особи, яка претендує на здійснення експертної діяльності, на момент такого проведення.

Інформаційна експансія, з якою пов'язані облікова, фінансово-аналітична діяльність, вирішення питань оподаткування, зумовила потребу оцінювання експерта-економіста в динаміці, тобто визначення його здатності отримувати нові знання. Усвідомлення цієї потреби нерозривно пов'язане з наявністю і відповідною оцінкою інтелекту експерта-економіста. Саме інтелект виступає спонукальною й рушійною силою вирішення пізнавальних завдань, що виникають в процесі економічного дослідження, на основі евристичних методів і, відповідно, до продовження самостійного отримання додаткової сукупності знань та умінь, пов'язаних зі зміною норм законодавства, видів діяльності тощо, які, знов таки, є передумовою успішної пізнавальної діяльності, якою є економіко-експертне дослідження.

Можна з впевненістю стверджувати, що економічне дослідження конкретних питань фактично виступає системою проблемного розкриття інтелектуального розвитку особистості експерта-економіста, розкриття інструментально-методичного апарату дослідження, яким оволоділа особа в процесі формування наукових знань та умінь, соціально-психологічної підготовки до практичної діяльності.

Отже, дослідження комплексу особистісних ознак професійного експерта в економічній галузі дозволило визначити глибину даного проблемного поля і може бути продовжене в напрямках:

- подальших розробок моделей прогнозування попиту на осіб, що здобули вищу економічну;
- побудови схеми прийняття рішень при взаємодії регіональних ринків праці та освітніх послуг щодо забезпечення здійснення експертної діяльності;

– розробки оціночного градаційного показника кваліфікаційних та особистісних вимог до експерта-економіста.

РОЗДІЛ 2

ОРГАНІЗАЦІЙНО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ЕКОНОМІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ЯК ФОРМИ ФІНАНСОВОГО КОНТРОЛЮ

2.1. Процес економічної експертизи та його стадії

Економічна експертиза за суттю проведення є прикладним теоретико-експериментальним дослідженням, тобто дослідженням теоретичного характеру, що ґрунтується на використанні логічних, діалектичних та математичних методів пізнання, пов'язане з дослідною перевіркою виявлених залежностей, якостей, зв'язків тощо на фактичних даних конкретного об'єкту – фізичної чи юридичної особи та спрямована на одержання і використання знань для практичних цілей. Наприклад, дослідження формування витрат обігу на торговельному підприємстві, чинників впливу на суму та рівень цих витрат тощо.

Застосування історичного підходу в процесі економічного експертного дослідження дає змогу дослідити виникнення, формування і розвиток господарських процесів, фактів, явищ і подій у хронологічній послідовності з метою виявлення внутрішніх та зовнішніх зв'язків, закономірностей та суперечностей. У межах цього підходу активно застосовується порівняльно-історичний метод – сукупність пізнавальних засобів, процедур, які дозволяють виявити схожість і відмінність між явищами, що вивчаються, визначити їхню генетичну спорідненість (зв'язок за походженням), загальне й специфічне в їхньому розвитку.

Застосування логічного методу в процесі економічної експертизи дозволяє експерту глибше зрозуміти причинно-наслідкові зв'язки в стосовно об'єкту дослідження. Так, в процесі експертизи діяльності окремого суб'єкта господарювання за допомогою застосування даного методу виявляються господарські зв'язки з іншими контрагентами. Ці зв'язки змінюються з часом, мають прив'язку до місця здійснення (зміна в просторі) з визначеною

управлінськими рішеннями послідовністю, яку можна назвати об'єктивною логікою (внутрішньою закономірністю розвитку господарських явищ конкретного суб'єкта господарювання). Наприклад, виникнення заборгованості по поставці мазуту, дизельного палива і т.п. перед покупцями на нафтопереробному заводі може бути наслідком призупинення видобутку нафти і, відповідно, не отримання самим нафтопереробним заводом сировини.

Застосування діалектичного методу в експертному дослідженні уможливорює відображення протиріч в їх нерозривній єдності, що дає змогу в практичній діяльності експерта уникнути односторонніх та помилкових висновків, об'єднувати в цілісність не поєднані сторони явища (економічні дослідження господарських операцій, пов'язані з переуступками боргів тощо).

Традиційна схема наукового пізнання передбачає рух дослідника за визначеним ланцюгом дій (рис. 2.1).

Вважаємо, що за аналогією з наведеною моделлю процесу наукового пізнання проведення економічної експертизи може бути представлено як модель процесу науково-контрольного пізнання за визначеним завданням (конкретною справою) (рис. 2.2). Окрім того, саме цей підхід дасть можливість чіткої логічної побудови методики проведення економічних експертиз за конкретними питаннями.

З врахуванням наведеного, визначаємо об'єкт дослідження економічної експертизи як частину об'єктивної реальності, яка на даному етапі є предметом практичної і теоретичної діяльності фізичних та юридичних осіб-суб'єктів господарювання.

Предмет дослідження економічної експертизи — це зафіксовані на документальних носіях, включені в процес господарсько-практичної діяльності фізичних та юридичних осіб сторони, якості та відносини об'єкта (емпіричні факти), що досліджуються експертом — економістом з певною метою у визначених умовах.

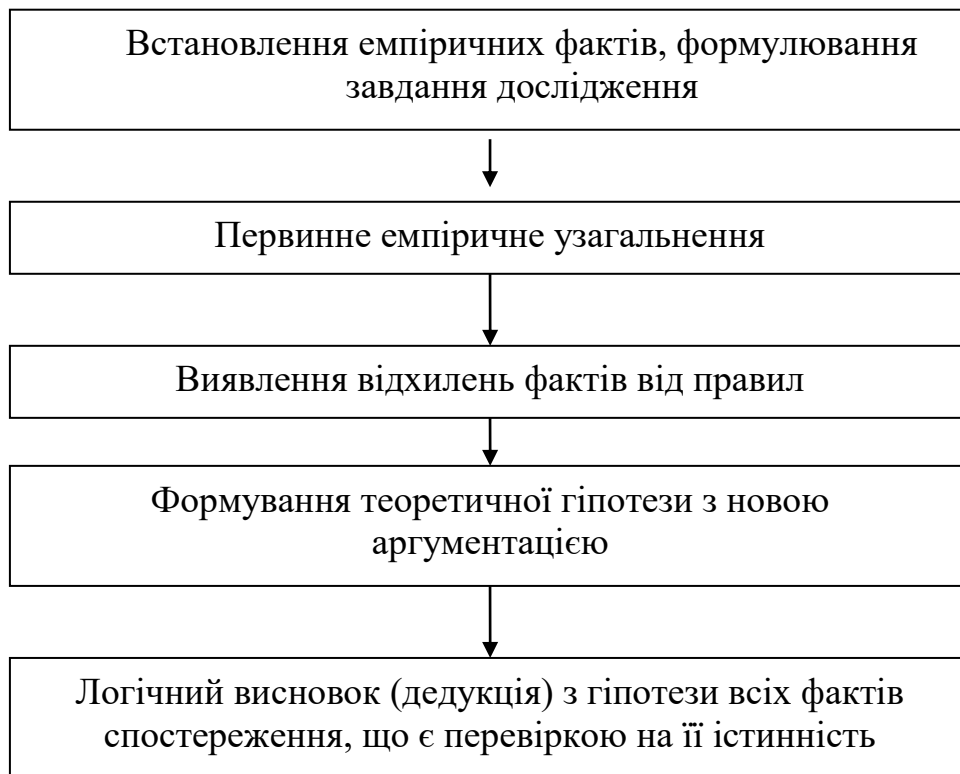

Рис. 2.1. Логічна схема процесу наукового пізнання
Джерело: [14, с. 29; 77, с. 177]

Предмет дослідження економічної експертизи більш вузьке поняття, ніж об'єкт дослідження. В ролі об'єкта, наприклад, можуть виступити обліково-розрахункові відносини з працівниками підприємства стосовно оплати праці, а предмета — тільки один аспект цих відносин, наприклад, визначення суми податку з доходів фізичних осіб, утриманого із заробітної плати конкретного працівника підприємства за визначений період часу.

Мета економіко-експертного дослідження — це ціль, яка визначена перед експертом самою сутністю економічної експертизи: встановлення фактичного стану предмета дослідження та його відповідність законодавчо-нормативним вимогам; та особою, що ініціює її проведення на підприємстві у зв'язку із потребою прийняття певного управлінського рішення.

Рис. 2.2. Логічна схема процесу економіко-експертного дослідження
Джерело: [54, с. 319-320; 71, с. 168; 95, с. 79]

Завдання економіко-експертного дослідження, визначене ініціатором проведення — це конкретизована його мета. Завдання дослідження стосовно конкретного предмету можуть бути уточнені самим експертом-економістом для забезпечення обґрунтованості та всебічності дослідження в межах спеціальних знань.

На противагу науковому дослідженню, економіко-експертне здійснюється в умовах обмеженості вихідної бази емпіричних фактів ініціатором його проведення. Водночас, у експерта є можливості за умови такої необхідності розширити вихідну інформаційну базу.

На основі отриманого експертного завдання експерт висуває гіпотези дослідження, які є науковим передбаченням його результату. Саме законодавчо-нормативна та документальна аргументація сформованих експертом теоретичних гіпотез за експертним завданням дозволяє сформулювати йому проміжні висновки дослідження.

Слід зазначити, що від логічної структурованості та чіткості висунутих експертом гіпотез та ретельності проведеного їх дослідження залежить як доведеність загального висновку експерта за поставленим питанням, так і відповідність всього проведеного дослідження критеріям якості експертизи (зокрема, відсутність можливих протиріч, допущених експертом; вичерпаність відповіді; ясність, рівень деталізації і логічна послідовність викладеного процесу дослідження та обґрунтування висновків з посиланням на документи і нормативні акти).

Наприклад, одним з основних завдань експерта щодо економічної діяльності підприємства може стати дослідження системи управління конкурентоспроможністю підприємства. При проведенні такої експертизи необхідно враховувати порядок етапів (стадій) її проведення, особливості характеру її дослідної стадії, на якій повинно бути враховано організаційно-технологічні аспекти підприємства, структурні елементи, які впливають на формування системи управління конкурентоспроможністю та відповідний набір методів, параметрів та критеріїв, які характеризують структурні

елементи цієї системи [66, с. 161] (рис. 2.3).

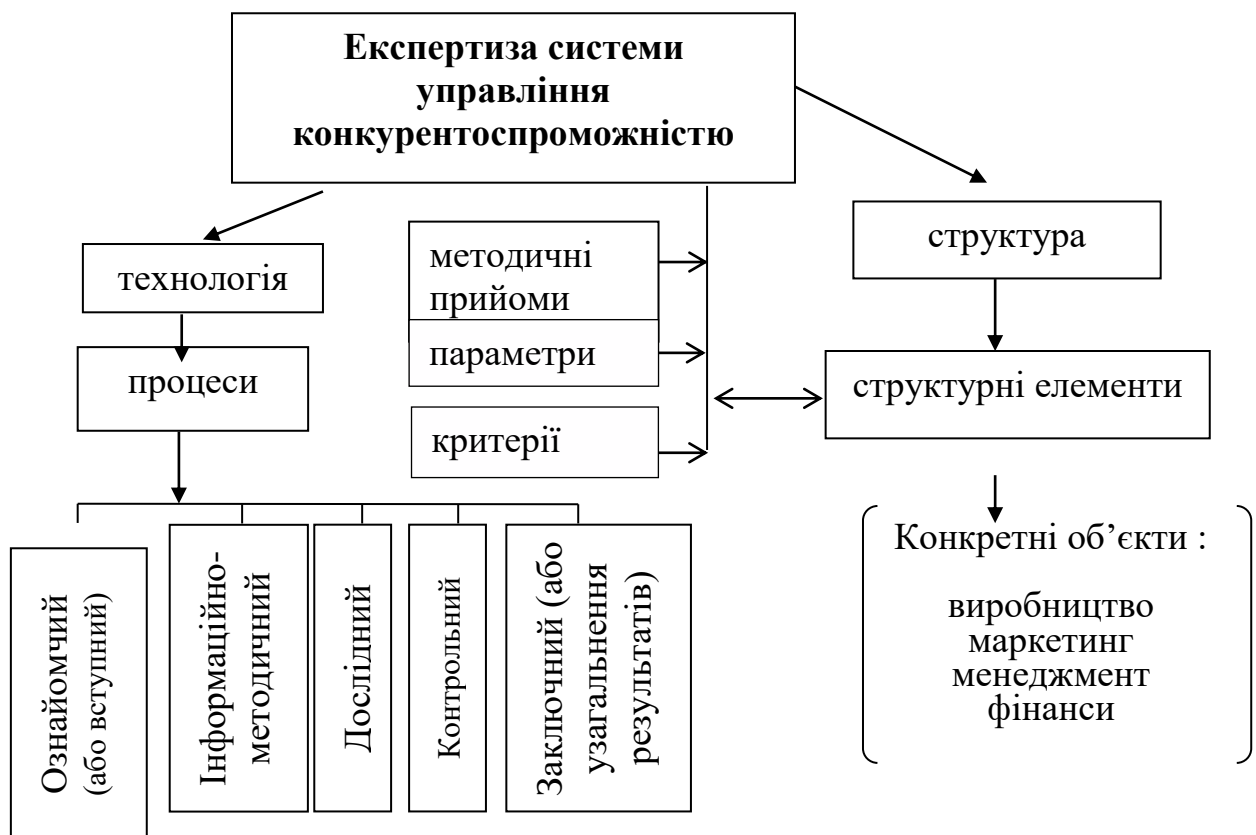

Рис. 2.3. Експертиза системи управління конкурентоспроможністю підприємства

Джерело: [66, с. 161]

На основі систематизації наукового апарату [1, с. 34-39; 10, с. 15-19; 15, с. 41-44; 66, с.167-168] сформовано загальну схему процесу організації проведення експертизи системи конкурентоспроможності підприємства з визначенням цілей, предмету, конкретного об'єкта дослідження, методичних прийомів економічної експертизи (рис. 2.4).

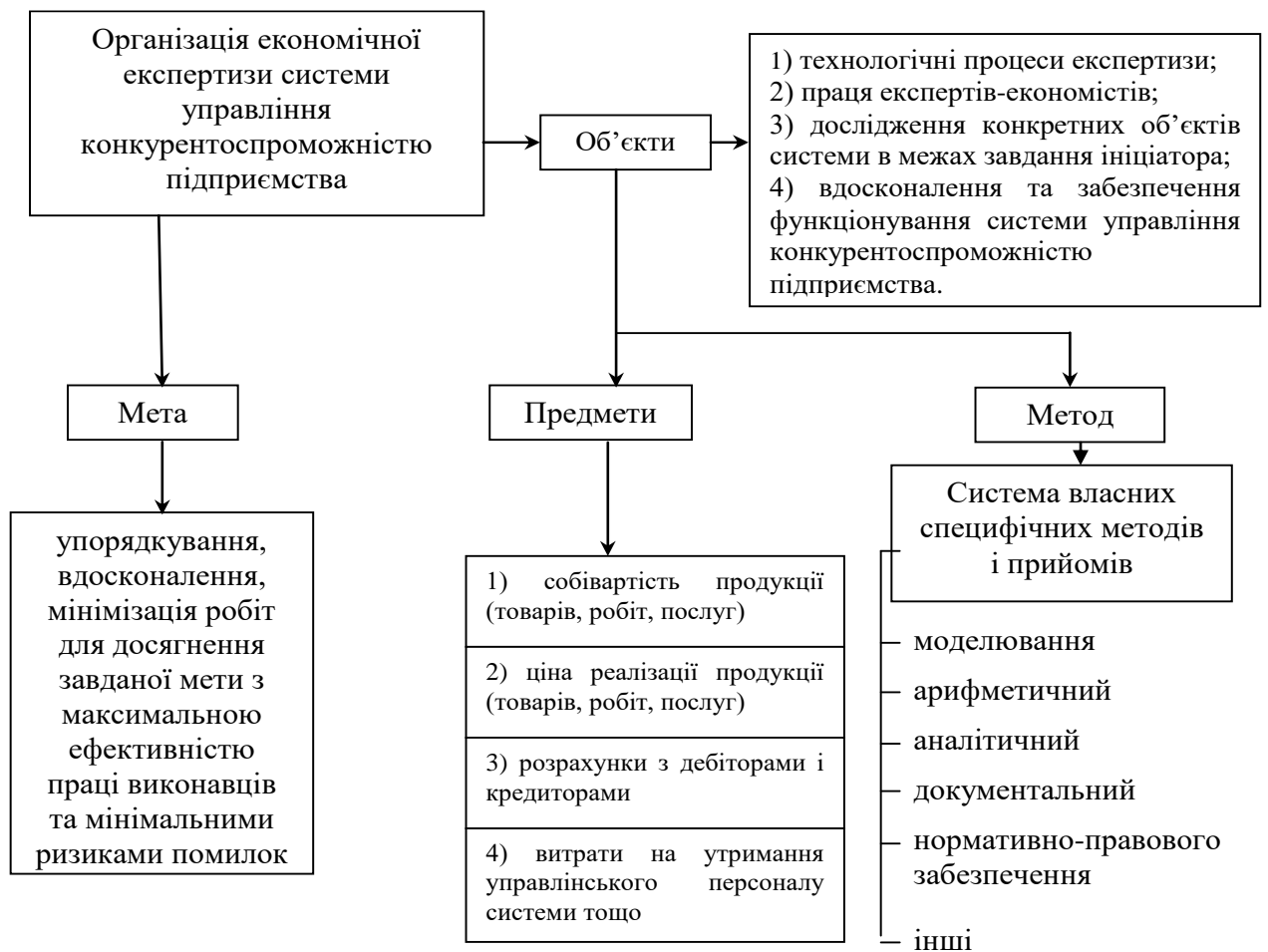

Рис. 2.4. Модель процесу організації проведення економічної експертизи системи конкурентоспроможності підприємства

Джерело: [1, с. 34-39; 10, с. 15-19; 15, с. 41-44; 66, с.167-168]

Оцінити систему управління конкурентоспроможністю в частині ефективності управлінського ресурсу, можна використовуючи ряд послідовно-логічних напрямків проведення експертизи, що можуть бути реалізовані через використання економічних показників оцінки сфери управління конкурентоспроможністю підприємства.

Об'єктом економічної експертизи може бути сукупність окремих елементів структури підприємства, зокрема ті, що формують систему управління конкурентоспроможністю.

Залежно від дослідження структурного елемента, який є складовою системи управління конкурентоспроможністю обираємо відповідну методику

проведення експертизи, яка базується на використанні власних та загальнонаукових методичних прийомів, параметри та критерії, що будуть обиратися відповідно до функціонального об'єкту, який підлягає економічній експертизі.

Провівши структурування технології процесу економічної експертизи управлінського ресурсу системи конкурентоспроможності підприємства, технологію управління можна дослідити через показники, що характеризують рівень автоматизації управлінського процесу та інформатизації управління.

2.2. Інформаційна складова економічної експертизи

Визначення експертного економічного дослідження як окремої інформаційної підсистеми в середовищі системи контролю підприємства дає можливість дослідити інформаційне забезпечення системи економічної експертизи у нерозривному зв'язку із зовнішнім щодо неї середовищем, яке здійснює систематичний вплив на її систему через відповідні елементи – вхідні величини.

Експерт самостійно визначає обсяг інформаційної пропозиції відповідно до поставленого перед ним завдання за результатами проведеного економічного дослідження. Саме в такий спосіб він здійснює консультативну підтримку осіб, що приймають управлінські рішення, і визначились зі своїм попитом на інформацію. Отже, експерт здійснює керуючий вплив та спрямовує інформаційний процес: він впливає на пропозицію шляхом подачі ініціатору селекційно відбраної та агрегованої інформації та опосередковано формує проблемно-орієнтований попит, що має вплив на якість управлінських рішень.

Інформаційне забезпечення економічної експертизи має складну багатоварову структуру й визначається різними чинниками (складність питання, поставленого перед експертом; законодавчо-нормативна урегульованість питання; повнота інформаційного охоплення в фактографічних

матеріалах, поданих експерту на дослідження тощо), а за обсягами воно повинно містити лише дані, необхідні для формування обґрунтованої відповіді. У цьому випадку слід визначити обсяг релевантної та якісної інформації, достатньої для проведення певного виду економічної експертизи у відповідності до поставлених експертних завдань, визначених запитанням ініціатора проведення такої експертизи [32, с. 65].

Інформаційне забезпечення економічної експертизи поєднує декілька окремих інформаційних площин:

I площина. Регламенти, що врегульовують порядок проведення економічної експертизи на конкретному підприємстві.

II площина. Законодавчо-нормативні акти, що визначають правила здійснення економічної діяльності суб'єктами господарювання, облікові, податкові, фінансово-кредитні, розрахункові аспекти тощо.

III площина. Документально зафіксована інформація стосовно експертного завдання.

IV площина. Особистісно компетентнісний потенціал експерта-економіста.

Вхідними величинами системи експертного економічного дослідження пропонуємо вважати наступні:

- законодавче регулювання експертної діяльності;
- статус особи експерта, уповноваженого на проведення дослідження;
- обсяг і якість матеріалів, наданих для дослідження;
- регуляторні акти відомчого характеру щодо проведення експертних економічних досліджень;
- рівень професійної компетенції та кваліфікації експерта;
- організаційно-правова форма і галузева приналежність досліджуваного об'єкта;
- стан бухгалтерського обліку й звітності досліджуваного об'єкта.

У свою чергу економіко-експертна система впливає на навколишнє середовище через певні елементи, що утворюють вихідні величини, до яких рекомендуємо віднести:

- висновок, складений за результатами експертного економічного дослідження;
- формулювання висновків і відповідей на поставлені перед експертним економічним дослідженням питання;
- формування доказової бази з економічних та податкових правопорушень на підставі даних економічної експертизи;
- заходи профілактичного характеру, сформовані за результатами й рекомендаціями експертного економічного дослідження;
- підстави для проведення додаткових чи повторних досліджень;
- узагальнення досвіду проведення експертних економічних досліджень і розробка науково-методичних і практичних рекомендацій;
- адаптація та корегування застосовуваних методик при проведенні експертних економічних досліджень.

Підвищення ефективності проведення експертного дослідження в умовах невизначеності середовища можливе за допомогою вивчення та систематизації інформаційних потоків. Саме інформація є головним джерелом (або ресурсом) усунення невизначеності середовища, у якому діє експерт. Ефективна робота експерта неможлива без знання структури, особливостей, специфіки, руху інформаційного середовища й наслідків впливу його змін як на результат експертного дослідження, так і на сам об'єкт дослідження [40, с. 56]. Тому систематизація й класифікація інформаційних потоків, вивчення їх впливу на прийняті рішення є важливими для створення правильного експертного висновку (рис. 2.5).

Рис. 2.5 Узагальнена схема інформаційних потоків в процесі експертного дослідження

Джерело: [8, с. 57-60; 40, с. 67-71; 61, с. 33-36; 70, с. 56-62]

Всю процедуру експертного дослідження можна розглядати з кібернетичної точки зору як керовану систему, яка складається з вхідних параметрів (вхідна інформація), вихідних параметрів (вихідна інформація) та власне системи, яка трансформує вхідну інформацію у вихідну.

Вхідна інформація експертного дослідження складається із:

- 1) документу – основи для ініціації проведення експертизи;
- 2) відповідних законодавчо-нормативних актів, що визначають правила здійснення економічної діяльності суб'єктами господарювання, облікові, податкові, фінансово-кредитні, розрахункові аспекти тощо;

3) регламентів, які врегульовують порядок проведення економічної експертизи. Це так звана зовнішня вхідна інформація експертного процесу, не пов'язана безпосередньо з об'єктом експертизи.

До вхідної інформації належать і матеріали, надані для дослідження: документи щодо організаційно-правової форми й галузевої належності досліджуваного об'єкта, первинні, поточні, зведені документи бухгалтерського обліку, фінансова, статистична, податкова звітність тощо.

Вихідна інформація – це основний результат експертного дослідження – висновок за результатами експертизи.

Експерт чи експертна група виступають як система, здатна сприймати, зберігати й переробляти інформацію з метою продукування об'єктивного достовірного адекватного вхідній інформації та поставленому експертному завданню висновку, що є підґрунтям прийняття управлінського рішення, керівного впливу щодо об'єкта дослідження.

Безперечно, що на результат дослідження впливають такі особистісні фактори як статус особи-експерта, уповноваженої на проведення дослідження; рівень професійної компетенції та кваліфікації експерта та інші властивості, описані в п.1.4 розділу 1. Окрім цього важливими виступають обсяг та якість матеріалів, наданих для дослідження, тобто якість інформаційного забезпечення проведення експертного дослідження. Для комплексної оцінки ефективності інформаційного забезпечення експертного дослідження необхідно дослідити такі якісні характеристики інформації:

1) релевантність як міру відповідності отриманого результату бажаному, яка визначає відповідність повноти інформації до визначених цілей і завдань;

2) якість як сукупність параметрів, що відображають ступінь придатності конкретної інформації;

3) достатність як кількість інформації, яка може бути достатньою для розуміння ситуації та прийняття рішення;

4) достовірність, як характеристику ступеня об'єктивного (точного) відображення подій та фактів, що мали місце, яка означає, що інформація

відповідає реальності;

5) своєчасність, яка означає, що інформація є саме тією, яка потрібна на даний момент, оскільки затримка в одержанні інформації гальмує сам процес дослідження і впливає на правильність прийняття рішень.

Для аналізу якісних характеристик інформації Перезовова І. В. пропонує використати експертний метод бальних оцінок [70, с. 66-78], за якими оцінювальна шкала має такий вигляд:

- від 0 до 0,5 – низький рівень якісних характеристик інформації;
- 0,5 – середній рівень якісних характеристик інформації;
- від 0,5 до 1,0 – високий рівень якісних характеристик інформації.

Розрахунок зваженої оцінки якісних характеристик інформації можна виконувати за формулою:

$$K_m = b_1 * p_1 * r_1 + b_2 * p_2 * r_2 + \dots + b_n * p_n * r_n, \quad (2.1)$$

де m – якісна характеристика інформації відповідно релевантність, якість, достовірність, достатність, своєчасність кількість ознак якісної характеристики інформації;

b_j – бальна оцінка відповідної якісної характеристики інформації;

p_j - коефіцієнт переведення;

r_j – вага відповідної ознаки якісної характеристики інформації.

Якісні характеристики інформації можна розглядати як критеріальні характеристики щодо оцінки ефективності системи інформаційного забезпечення експертизи. Для оцінювання ефективності інформаційного забезпечення експертизи варто ввести загальний інтегральний коефіцієнт ефективності системи інформаційного забезпечення експертного дослідження, який поєднав би сукупність критеріальних характеристик. Наприклад, як середнє геометричне зважених оцінок якісних характеристик інформації, які розраховуються за формулою:

$$IK_{ef} = \sqrt[5]{K_1 \cdot K_2 \cdot K_3 \cdot K_4 \cdot K_5} . \quad (2.2)$$

Аналіз величини інтегрального коефіцієнта ефективності системи інформаційного забезпечення експертного дослідження IK_{ef} можна провести так:

при $0,8 < IK_{ef} < 1$ – високий рівень ефективності системи інформаційного забезпечення експертного дослідження,

при $0 < IK_{ef} < 0,3$ – низький рівень ефективності системи інформаційного забезпечення експертного дослідження,

при $0,3 < IK_{ef} < 0,8$ – середній рівень ефективності системи інформаційного забезпечення експертного дослідження.

Якщо $IK_{ef} \rightarrow 1$, то це свідчить про дуже високий рівень ефективності системи інформаційного забезпечення, водночас при $IK_{ef} \rightarrow 0$ матимемо надто поганий рівень ефективності системи інформаційного забезпечення [70, с. 66-78].

Етапи визначення інтегрального коефіцієнта ефективності системи інформаційного забезпечення можна проводити за таким алгоритмом:

1. Визначення якісних характеристик інформації та ознак, що їх формують відповідно до цілей і завдань системи інформаційного забезпечення експертизи.
2. Проведення тестування експерта з метою здійснення кількісного виміру ознак якісних характеристик інформації;
3. Розрахунок зважених оцінок якісних характеристик інформації за формулами (2.1).
4. Розрахунок інтегрального коефіцієнта ефективності системи інформаційного забезпечення експертизи за формулою (2.2).
5. Проведення аналізу величини інтегрального коефіцієнта на підставі та формулювання висновку про рівень ефективності системи інформаційного забезпечення експертного дослідження [70, с. 66-78].

Властивості інформації можуть бути про класифіковані за різними ознаками [5, с. 45; 15, с. 23-24; 21, с. 87-88; 72, с. 67-69]:

- за релевантністю: релевантна, нерелевантна;
- за якістю: якісна, неякісна;
- за достатністю: достатня, недостатня; зайва;
- за достовірністю: достовірна, помилкова;
- за своєчасністю: вчасна, запізнїла, відсутня;
- за формою подачі: усна, письмова, електронна;
- за ступенем обробки: оброблена, необроблена.

Інформаційні потоки також поділяють на потоки неопрацьованої й обробленої інформації відповідно.

Наступною ознакою групування інформаційних потоків є спосіб отримання інформації: самостійно отримана (як правило це зовнішня інформація та знання експерта) та надана за запитом від відповідальних осіб з об'єкту дослідження.

За часовою ознакою виділяють потоки поточної, ретроспективної, прогнозної інформації про стан об'єкта дослідження. Такі види інформації потрібні при використанні порівняльного аналізу.

За цільовим призначенням доцільно виділити потоки універсальної й спеціальної інформації. До перших потоків відносяться ті, які завжди використовуються при проведенні експертиз, а до других – ті, що потребують детальнішого вивчення та уточнення з метою кращого розв'язання основної задачі експертного дослідження.

За часом існування виділяють потоки умовно-постійної й змінної інформації. До першого потоку відноситься інформація, яка не змінюється протягом часу проведення експертизи, а час життя змінної інформації обмежений невеликим періодом.

Істотним є виділення потоків дискретної й моніторингової інформації. Потік дискретної інформації містить відомості, що безпосереднє стосуються проблеми дослідження; потік моніторингової інформації орієнтований на

відстеження існуючих тенденцій розвитку об'єкта з точки зору предмета дослідження.

Запропонована класифікація може служити базою для моделювання стратегії експертного дослідження. Усі потоки інформації, що розуміються як цілеспрямований рух інформації від джерел до носіїв інформаційних потреб, повинні формуватися з урахуванням наступних міркувань:

- мінімізація маршрутів інформаційних потоків;
- виключене дублювання потоків;
- враховувати конкретні завдання експертного дослідження та із чіткою визначеністю відповідальних за збір, обробку, передачу інформації;
- встановлення та чітке дотримання регламенту передачі інформації,
- визначення необхідних обсягів інформації, що передається.

Слід зазначити, що існує і внутрішня інформація в системі експертного дослідження. Це спеціальні економічні знання експерта та проміжні висновки експерта, на основі яких фактично формується остаточний висновок – як вихідна інформація системи.

Практичне застосування економічної експертизи вимагає від експерта-економіста застосування високопрофесійних знань у сферах бухгалтерського обліку, господарського контролю та економічного аналізу, які одночасно є спеціальними – невластивими для ініціатора її проведення.

Однак, як нами зазначалось, жоден законодавчо-нормативний акт не розкриває змісту поняття «спеціальні знання експерта». Зокрема, Закон України «Про судову експертизу» [38] відносить до них наукові, технічні знання, знання у галузі мистецтва і ремесла та інші, тобто залишається невизначеними питаннями який характер і обсяг спеціальних знань експерта, які наукові знання підходять під цю категорію, чому наукові знання характеризуються як «спеціальні», які критерії віднесення даних знань до цієї категорії тощо.

Під спеціальними знаннями у процесі проведення економічної експертизи розуміємо комплекс знань з:

– бухгалтерського обліку, призначенням якого є відображення усіх господарських операцій та визначення фінансових результатів діяльності суб'єктів підприємництва;

– податкових розрахунків, сутність якого полягає у проведенні розрахунку податків, зборів, внесків та інших обов'язкових платежів, що здійснюються суб'єктами господарювання, формування відповідної звітності;

– економічного аналізу, який надає можливість з'ясувати причинно-наслідкові зв'язки між подіями й умовами, які призвели до цих подій, встановити фактичні обставини їх здійснення;

– господарського контролю, за допомогою якого визначають відхилення від нормативних показників, порушень та зловживань.

В загальному розумінні термін «спеціальні знання» вживають для позначення та підсилення змістовної ваги професійних знань, які використовує експерт в практичній діяльності. Такі знання не варто розцінювати як загальноновживані. Основний акцент у визначенні «спеціальні» робиться на те, що спеціальними є знання, отримані в результаті професійної підготовки і досвіду певної діяльності.

Практична потреба в спеціальних знаннях у процесі економічної експертизи визначається ініціатором проведення експертизи.

Як правило, до процесу економічної експертизи залучаються фахівці, які мають спеціальні знання, з метою забезпечення ефективності та повноти розкриття питань, коло яких визначене ініціатором експертизи.

Оскільки практичне застосування спеціальних знань з бухгалтерського обліку, економічного аналізу та оподаткування господарської діяльності підприємства має цільову орієнтацію, то вони обумовлюються такими критеріями:

– по-перше, діють й регламентуються виключно внутрішніми регламентами підприємства (але із використанням набутої практики судової

експертизи), що містить спеціальні елементи у визначеній власниками/керівництвом формі;

– по-друге, рівень наукових знань експерта має виражатись через методологічну сутність бухгалтерського обліку, фінансового аналізу, оподаткування тощо й в практичній площині фахової оцінки;

– по-третє, має бути причинно-наслідковий зв'язок між методами реалізації визначених економічних знань й метою їх використання в системі контролінгу підприємства.

Термін «спеціальні знання» різні автори трактують майже однаково. Дещо відмінним від загальноприйнятих є розуміння даної дефініції Ж. Васильєвої-Шаламової, яка трактує даний термін як сукупність професійних знань, навичок та вмінь, отриманих в результаті спеціальної освіти та/або досвіду роботи, відповідає сучасному розвитку певної галузі науки, техніки, мистецтва або ремесла, є достатньою для компетентного (кваліфікованого) вирішення питань, які цікавлять суд в конкретній справі [34, с. 98].

На основі критичного аналізу поглядів вітчизняних та зарубіжних економістів та юристів, нормативної та спеціальної літератури щодо визначення поняття та сутності спеціальних знань експертів, вважаємо, що загальним для всіх визнань є визначення того, що спеціальні знання – це професійні знання та вміння в галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо, які відповідають сучасному рівню розвитку відповідних галузей людської діяльності та необхідні для вирішення питань, що виникають при розгляді та вирішенні конкретних завдань.

Отже, виходячи із загальнотеоретичного визначення, вважаємо за доцільне під поняттям спеціальних економічних знань розуміти сукупність актуальних знань та навичок з питань обліку, аналізу, оподаткування, господарського контролю та інших знань в сфері економіки для надання фахового експертного висновку за конкретним питанням.

2.3. Ідентифікація та оцінка ризиків при проведенні економічної експертизи

Експертна діяльність є видом науково-практичної діяльності, котрій, як і будь-якій іншій діяльності, потенційно притаманні помилки. Їх наявність заважає досягненню мети експертної діяльності щодо забезпечення ініціаторів експертизи незалежним об'єктивним, кваліфікованим висновком. Водночас, саме в змагальності експертних висновків закладено об'єктивну можливість їхнього достовірного оцінювання [48, с. 386-387] власниками/керівниками підприємства, що виступають ініціаторами проведення експертного дослідження.

Процес експертного дослідження спрямований на досягнення достовірного знання, обґрунтованість висновків та рішень суб'єкта експертизи. Задля забезпечення логічності проведеного дослідження експерт в кожному його фрагменті формує конкретну тезу/висуває гіпотезу - положення, правильність якого він доводить. Обґрунтуванню таких гіпотез, на основі яких робиться умовивід експерта, підпорядкований увесь зміст дослідження.

Об'єктивність доведення зобов'язує експерта досягти в процесі проведення експертизи не тільки формальної правильності суджень, але й об'єктивної їх відповідності дійсності.

Зауважимо, що механізм визначення помилки, як і його місце в теорії діяльності, покладена в основу загальної теорії помилок (theory of errors) [18, с. 121-122], однак ця теорія не розкриває родової сутності помилки. До поняття «помилка» відносять хибності як технічних пристроїв, так і живої природи, в тому числі й людей. Вивчення ж механізму виникнення помилок, їх класифікація, попередження стають можливими тільки на основі узагальнення та теоретичного осмислення даних конкретної науки. Ця якісна відмінність виступає на перший план, коли аналізуються помилки експертів, оскільки їх

помилки напряму пов'язані з певними специфічними експертними завданнями.

Оскільки економіко-експертна діяльність є видом людської діяльності, то їй притаманні загальні принципи будь-якої людської діяльності, а відповідно й помилки, навіть незважаючи на рівень науково-технічного прогресу, розроблені методики досліджень тощо. В розумінні помилки економіко-експертної діяльності не можуть бути застосованими підходи як до не отриманого бажаного результату, побажань, різницю між величиною, що вимірюється, та результатом виміру тощо. Водночас в деривацію «економіко-експертні помилки» входить розуміння відхилення від вимог експертного дослідження, цілей експертного завдання.

За логічним підходом, помилка людини – це неправильний умовивід, міркування, викликані порушенням законів мислення (помилка хибної послідовності, помилка щодо наслідку, помилка довільного висновку, помилка хибної причини тощо) [18, с. 123].

Небезпечність економіко-експертних помилок полягає в тому, що вони виступають підґрунтям формування та прийняття управлінських рішень ініціаторами такої експертизи (в т.ч. у випадку судової форми проведення економічної експертизи слідчими, прокурорами, суддями). Оскільки їх існування негативно впливає на встановлення об'єктивної істини в процесі економіко-експертного дослідження, то вони можуть бути порівняними з помилками в клінічній медицині: помилки в пізнанні (у діагностиці), а також помилки у виборі засобів для досягнення поставленої мети (засобів для лікування хворого) [15, с. 55; 40, с. 33]. Отже, економіко-експертні помилки можна поділити на дві групи:

- 1) пов'язані з неправильним встановленням фактичних обставин (неправильною оцінкою виявлених фактів);
- 2) пов'язані з неправильними (неповними) застосованими експертом методиками дослідження.

Помилки першої групи виявляються можливим в процесі експертного дослідження у вигляді:

- констатації господарського факту, явища при відсутності для того достатніх документальних підстав;
- заперечення господарського факту, явища при наявності підстав для визнання його існуючим;
- ігнорування наявності господарського факту, явища при наявності підстав для визнання його існуючим.

При не усвідомленні експертом невідповідності висунутої тези, її доведення та обґрунтування дійсності, він формує хибний, помилковий висновок. Однак, прийняття неправильного рішення, висновку може бути здійснене на підставі свідомо викривленої ним самим інформації, коли експерт усвідомлює недостовірність використовуваних ним знань, тобто навмисно. Вважати це помилкою не можна, адже особа свідомо йде на викривлення дійсності (даний аспект питання стосується здійснення злочинних дій експертом і виходить за межі нашого дослідження). Тому, визначення загального поняття помилки в процесі економіко-експертної діяльності на основі її сприйняття як людської діяльності з урахуванням видової ознаки, зроблене Н. Клименко, заслуговує в даному дослідженні на увагу: «Помилки особи – це висновки ненавмисного характеру, що не відповідають оцінюваним явищам об’єктивної дійсності, й рішення та дії, що впливають з цих висновків» [29, с. 129].

В цьому ракурсі доречно буде послатися на конкретизацію ознак неправдивого висновку експерта, проведену Р. Белкіним і А. Педенчуком [29, с. 130]. Відповідно до їх дослідження, неправдивість висновку експерта може полягати: «а) в замовчуванні при розслідуванні суттєвих фактів та ознак об’єкта...; б) у перекручуванні опису ознак об’єкта при їх дослідженні; в) в неправильному описі при дослідженні фактів та ознак досліджуваного об’єкта ; г) у навмисно неправильній оцінці експертом встановлених ним при дослідженні фактів та ознак».

Складність і багатошаровість об'єктів дослідження, що є основою діяльності експерта-економіста, визначають різноманітність підходів до вирішення експертних завдань, тобто прийняття відповідного рішення в певній кількості проблемних ситуацій. Слід зазначити, що за підходом Г. Зоріна і В. Левонця, проблемна ситуація – це своєрідне протиріччя між знанням і незнанням, специфічне співвідношення відомого й невідомого, коли досліджувана величина не дана й безпосередньо у наданих на дослідження документах не міститься (наприклад, величини податків, амортизаційних відрахувань, доходів, витрат тощо), але знаходиться в неоднозначному, імовірному зв'язку з уже встановленими факторами, що до певної міри обмежують і направляють пошук рішення. Проблемна ситуація характеризується відсутністю заздалегідь визначеної однозначної процедури (способу) інформаційного пошуку, твердої програми прийняття експертом-економістом рішення [70, с. 32]. Враховуючи, що господарська ситуація стосовно якої експерту поставлено завдання, за фактом проблемності сприйняття (в т.ч. сторонами спору) містить помилку, їй характерна низка ознак (які можуть бути притаманними ситуації повністю або лише деякі з переліку), таких як законодавчо-документальна невизначеність щодо її відображення в практиці господарювання, невпорядкованість причинно-наслідкових зв'язків, відсутність достатнього документального відображення господарської ситуації для прийняття експертом в процесі дослідження обґрунтованого правильного рішення.

Окрім того, існує певна низка чинників впливу на прийняття рішення експертом в процесі дослідження, серед яких суттєвим постає компетентність особи. В підтримку даної тези, А. Урсул зазначає, що на труднощі у формуванні висновків експертом у конкретній ситуації значний вплив справляють часткове незнання власних цілей і потреб експертом, неточна оцінка своїх сил, ресурсів, критеріїв діяльності [70, с. 32-33].

Отже, експертні помилки носять суб'єктивний характер і, як правило, зумовлені особистими якостями суб'єкта, що призводить до хибних,

неправильних висновків ненавмисного характеру [29, с. 129-130]. Фактично, експертна помилка – результат сумлінної омани (похибка). Г. Зорін та В. Левонець філософськи відмічають, що діапазон омани експерта безмежний у часі, просторі й об'єктах. «У омани немає обмежень. Народження помилки – невідчутно у підставах, випадкове поєднання яких є підґрунтям, на якому виростає зловісне дерево помилок. Омана й помилка звичайні й повсюдні, діяльність без помилок – доля досвідчених і небагатьох, які прийшли до цього стану через помилки та їх подолання» [70, с. 32-33]. Р. Белкін наголошує, що помилка зовсім не полягає в деяких несвідомих діях: і судження, і дії усвідомлюються, – не усвідомлюється лише їх помилковий характер [29, с. 131]. Даний науковець поділив підхід укладачів Енциклопедії криміналістичної експертизи і визначив експертну помилку «як невідповідне об'єктивній дійсності судження експерта або його дії, що не приводять до мети експертного дослідження, якщо й хибне уявлення й невірні дії становлять собою результат добросовісної омани» [29, с. 131]. Не можемо повністю підтримати дане тлумачення, оскільки омана є помилкою, але не будь-яка помилка викликана тільки оманою. Поняття омани передбачає наявність ознаки навмисності, а отже, сумлінність омани, це те саме, що й навмисність помилки. На відміну від наведеного Г. Грановський запропонував своє трактування помилки експерта, за яким помилкою «можна вважати його висновки (основні та проміжні), що не відповідають дійсності, а також неправильності в діях чи міркуваннях, котрі відображають процес експертного дослідження в уявленнях, судженнях, поняттях» [8, с. 52]. Дане визначення критикує Р. Белкін, який зазначає, що у ньому відсутня основна ознака, котра дозволяє відрізнити експертну помилку від свідомо неправильного висновку [29, с. 130]. Водночас наголосимо, що дані автори, визначаючи експертну помилку, упускають ознаку ненавмисності її здійснення.

Аналіз визначення помилки у економіко-експертній діяльності як складової людської діяльності дав можливість сформулювати підхід до цієї деривації. А отже, економіко-експертна помилка – це судження, доведення або

дії експерта-економіста ненавмисного характеру, зафіксовані у експертному висновку, які є невідповідними об'єктивній дійсності щодо господарських фактів, явищ, процесів, експертне дослідження щодо яких він здійснював.

Наявність письмового висновку дає можливість виявлення експертних помилок. Тому слід зупинитися на вивченні проблеми помилок у висновках експертів-економістів, які впливають на якість результатів їх експертної діяльності (залишаючи поза увагою при цьому помилки, пов'язані з описками, орфографією, обмовками тощо, що не впливають на правильність висновку).

Але навіть впевненість експерта у повноті охоплення та об'єктивності зробленого ним висновку не є запорукою відсутності у цьому висновку помилки. Отже, це дозволяє з певним ступенем стверджувати про існування ризику невиявлення помилки.

Ризик у своїй першооснові є невизначеністю. Стан невизначеності можливий у кожній суспільно-економічній ситуації, якщо наперед не можна виявити причинно-наслідкового зв'язку між основними елементами процесу.

Невизначеність породжується непередбачуваністю кінцевого результату, який може або збігатися з очікуваним, або бути кращим чи гіршим за нього. В умовах невизначеності кінцевий результат можна передбачити лише наближено, узявши одне з потенційно можливих значень.

Зауважимо, що під ризиком розуміють тільки таку невизначеність, яку можна оцінити кількісно. Рівень суттєвості впливу даного ризику на висновки експерта за конкретним запитанням важко оцінити в кількісному вимірі (у виразі конкретної вартісної чи відносної величини), втім він може бути охарактеризований за якісною шкалою «високий – середній – низький».

Водночас, дати найточнішу кількісну оцінку невизначених величин можна, обчисливши ймовірність їх появи: якщо невизначені параметри виявляються досить часто за допомогою статистики або імітаційних експериментів, то можна визначити частоти появи даних подій. Такий тип невизначеності має назву статистичної невизначеності. Якщо окремі події

повторюються рідко або взагалі ніколи не спостерігалися й їх реалізація можлива лише в майбутньому, то має місце нестатистична невизначеність. У цьому випадку використовується суб'єктивна ймовірність, тобто її експертні оцінки.

Для експертної діяльності властивий управлінський ризик. Він може розглядатись по всьому ланцюжку організації проведення експертизи, самого дослідження та при формулюванні висновків. Ризик визначає співвідношення двох полярних результатів: негативного (повний зрив запланованого) і позитивного (досягнення запланованого).

Якісний аналіз ризиків включає в себе:

- визначення факторів, що викликають ризики;
- визначення напрямків та етапів, де виникають ризики;
- ідентифікацію ризиків.

Для прийняття ризикових управлінських рішень одного тільки якісного аналізу недостатньо.

Кількісний аналіз ризиків дає змогу визначити за допомогою того чи іншого методу кількісну величину кожного з можливих ризиків. Він полягає у:

- виборі методів кількісної оцінки ризиків;
- оцінці окремих ризиків та їх загальної величини.

Управління ризиками складається з таких етапів (рис. 2.6):

- 1) якісний аналіз ризиків;
- 2) кількісний аналіз ризиків;
- 3) розробка заходів для усунення ризиків.

При проведенні економічної експертизи можливий ризик невиявлення істотних порушень. Серед його причин слід відзначити низький рівень компетентності експерта, нечітке планування експертного дослідження тощо.

Причина помилкового висновку експерта не завжди полягає в допущених експертом помилках. Експертне дослідження може бути проведене бездоганно й зроблені експертом висновки повністю відповідають отриманим результатам, але якщо початкові дані експертизи були помилковими або досліджувані

об'єкти не мали відношення до справи, були фальсифіковані і т. п., — висновок експерта в аспекті встановлення істини у справі виявиться помилковим. В цьому випадку експертної похибки нема: причиною хибного висновку є або помилка органу, що призначив експертизу, або його навмисне неправильні дії, правопорушення.

Рис. 2.6. Етапи управління ризиками виникнення експертної помилки в процесі економічної експертизи

Джерело: [8, с. 52; 29, с. 132; 70, с. 31]

За природою експертні помилки неоднорідні й можуть бути класифіковані так:

1) помилки характеру ініціації експертизи (особливо важливо для судової форми економічної експертизи);

2) гносеологічні помилки;

3) помилки експертної діяльності (операційні).

Помилки характеру ініціації полягають в порушенні експертом режиму і процедури експертного дослідження. До них відносяться:

– вихід експерта за межі своєї компетенції, зокрема, проникнення його в сферу питань правового характеру;

– виявлення експертної ініціативи в непередбачених формах;

– недотримання за незнанням вимог до висновку, в тому числі відсутність у висновку необхідних згідно із законом реквізитів:

– обґрунтування висновків не результатами дослідження, а матеріалами справи і тому подібне.

Гносеологічні помилки є наслідком складнощів процесу експертного пізнання. Як відомо, пізнання може бути змістовним і оцінювальним. Отже, і експертні помилки можуть бути допущені при пізнанні суті, властивостей, ознак об'єктів експертного дослідження, стосунків між ними, а також і при оцінці результатів змістовного пізнання, підсумків експертного дослідження, їх інтерпретації. Гносеологічні помилки можна підрозділити на логічні та фактичні. Логічні помилки пов'язані з порушенням правил логіки в змісті міркувань, а також з некоректним вживанням логічних прийомів і операцій, зокрема в обґрунтуванні доведень. Фактичні помилки – це викривлена уява про предмети та відношення між ними. Гносеологічні помилки є ознакою професійної некомпетентності в сфері функціонування об'єкту дослідження.

Операційні помилки пов'язані із здійснюваними експертом операціями і процедурами з об'єктами дослідження й можуть полягати в порушенні наперед визначеної послідовності цих процедур, в неправильному використанні засобів дослідження або використанні непридатних засобів, в здобутті неякісного порівняльного матеріалу і так далі.

Причини експертних помилок можуть бути:

- об'єктивними, що не залежать від експерта як від суб'єкта експертного дослідження;
- суб'єктивними, які зумовлені способом мислення та діями експерта.

2.4.Методика економічної експертизи фінансово-господарської діяльності підприємства

Потреба у проведенні судово-економічної експертизи виникає у кримінальному та судовому провадженні при розгляді адміністративних, господарських та цивільних справ, що потребують глибоких економічних досліджень явищ і процесів діяльності суб'єктів господарювання. Процес постійного розвитку та ускладнення економічних відносин сприяє безперервному розширенню кола господарських операцій, що у свою чергу призводить до збільшення кількості нормативно-правових актів, що її регламентують. Все це значно підвищує кількість правопорушень у сфері економіки та потребує вдосконалення методичного забезпечення судово-економічних експертиз.

На сьогодні в державному Реєстрі методик проведення судових експертиз Міністерства юстиції України зареєстровано 79 методик проведення судово-економічних експертиз. Методики регламентують порядок проведення досліджень окремих операцій, різних видів діяльності, цільове використання державних коштів та дослідження загальних економічних питань в нових умовах господарювання. Методики проведення судово-економічних експертиз по окремим операціям досліджують нарахування та сплату акцизного збору, податку на додану вартість, податку на прибуток, заробітної плати, державного мита, з визначення собівартості, а також безпосередньо операцій з основними засобами, касовими операціями, підзвітними особами, оподаткування господарських операцій з землею та інше. Методики проведення судово-економічних експертиз по різних видам діяльності регламентують дослідження : надання туристичних послуг,

інформаційно-консультаційних, неприбуткових, науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт, сільськогосподарських, страхової діяльності, з будівництва житла, видобування корисних копалин, та інше. Що стосується методик, що застосовуються при дослідженні використання державних коштів, то це Методика проведення судово-економічних досліджень використання бюджетних коштів щодо закупівлі товарів, робіт, послуг; питань нецільового використання бюджетних коштів та інше. У зв'язку зі змінами в законодавстві є необхідність постійно їх актуалізувати, оновлювати щоб вони відповідали сучасному рівню знань [41].

Так, відповідно до внесених змін 25 листопада 2015 року до «Методики оцінки майна» [363] потребує актуалізації «Методика проведення експертизи по справам, що пов'язані з приватизацією», а також «Методика вирішення окремих задач судово-бухгалтерської та судово-економічної експертизи по справам, що пов'язані з приватизацією», що була розроблена Харківським науково-дослідним інститутом судових експертиз у 1999 році (реєстраційний код 11.0.03) за спеціалізаціями 11.1, 11.2 та «Методика вирішення експертних завдань з питань визначення вартості майна підприємств, що приватизуються та часток у цьому майні власників, що виділяються», що була розроблена у 2004 році (реєстраційний код 11.0.23) за спеціалізаціями 11.1, 11.2, 11.3 [12, с. 56-58].

При дослідженні методик судово-економічних експертиз необхідно враховувати особливості її предмета, об'єкта, методів дослідження, можливість вирішення максимального об'єму завдань. «Поняття методики зводиться до системи методів і засобів для обробки інформації, що міститься у наданих на експертизу матеріалах справи, для обґрунтування висновків експерта за поставленими перед ним питаннями» [54, с. 320].

Проте, як справедливо зазначено у Порядку атестації та державної реєстрації методик проведення судових експертиз, під поняттям «методика проведення судової експертизи» слід розуміти результат наукової роботи, що

містить систему методів дослідження, що застосовуються в процесі послідовних дій експерта з метою виконання певного експертного завдання.

На увагу заслуговують найбільш розповсюджені форми викладення методик, що визначені Ю.Г. Коруховим: методичні рекомендації, методичний лист, методичний посібник, методичне керівництво і інше. Методичні рекомендації визначаються ним, як пропозиції з реалізації результатів науково-дослідницьких робіт, рішень наукових конференцій, науково-практичних семінарів, методичних порад, службових нарад з питань організаційної, експертної, наукової та іншої діяльності закладів судової експертизи системи державної судово-експертної діяльності [55, с. 291].

Дискусійним залишається питання про те, чи може судовий експерт виконати експертизу за відсутності у Реєстрі необхідної методики. Це залишається на розсуд судового експерта. Зареєстровані методики повинні сприяти підвищенню якості виконання різних видів судово-економічних експертиз та регламентувати порядок проведення досліджень окремих операцій, різних видів діяльності, цільового використання державних коштів та дослідження загальних економічних питань у нових умовах господарювання, але більшість методик розроблена понад 10 років тому вони потребують не актуалізації, а розроблення і затвердження відповідно до чинного законодавства.

Судова експертиза, як один із найважливіших інститутів процесуального права, виникла і сформувалася як інтегрована система економічних, юридичних знань; технічних, природничих наук; науково-технічного прогресу. Це синтез методів і методик, що має під собою науковий фундамент багатьох років і практичний досвід правозастосовчої практики, що має науково-прикладне значення. Методики розробляються державними спеціалізованими установами. Проводиться атестація методик, що полягає в оцінці звіту про наукову роботу, виконану з метою розроблення методик, шляхом проведення його рецензування та апробації спеціалізованими установами [45, с. 33].

Державна реєстрація методик проводиться Міністерством юстиції України, що є держателем Реєстру методик проведення судових експертиз і визначає організаційні та методологічні принципи його ведення. Методики, подані для державної реєстрації, розглядаються Координаційною радою з проблем судової експертизи при Міністерстві юстиції України. Необхідно зазначити, що до повноважень Координаційної ради з проблем судової експертизи належить розроблення рекомендацій з питань методичного забезпечення державних спеціалізованих установ, що провадять судово-експертну діяльність, а також органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування і суду в організації судово-експертних досліджень. Крім того, до повноважень Координаційної ради з проблем судової експертизи належить створення нових методів дослідження у цій галузі. У разі прийняття Координаційною радою рішення про те, що методика підлягає державній реєстрації, їй присвоюється відповідний реєстраційний код і до Реєстру заносяться необхідні дані [53, с. 64]

До методик, що пройшли атестацію та державну реєстрацію, можуть бути внесені зміни, пов'язані з появою нових об'єктів дослідження, застосуванням нового обладнання та/або програмних продуктів, змінами у законодавстві та нормативно-технічних актах, а також у зв'язку із необхідністю удосконалення методик в окремій частині [53, с. 65]. Такі зміни також підлягають атестації відповідно до вимог цього Порядку. При проведенні анкетування практично однозначною була думка опитаних щодо необхідності розробки механізму актуалізації атестованих експертних методик у прокурорів (82 %), слідчих та суддів (80 %) та у експертів-економістів (80 %), а також щодо здійснення цього процесу спеціалізованими установами у прокурорів (81 %), слідчих та суддів (70 %) та у експертів-економістів (90 %).

Оскільки дослідницька частина висновку експерта повинна включати відомості застосування конкретних методик, тому необхідно зробити висновок про обов'язкове застосування зареєстрованих методик та зробити

на них посилання. Необхідно зазначити, що методологічне забезпечення судово-економічної експертизи має велике значення не тільки для судових експертів, а також для суб'єктів кримінального та судового провадження [19, с. 42-43]. В Україні методики, що зареєстровані в державному Реєстрі методик проведення судових експертиз Міністерства юстиції України набули необхідний правовий статус, що повинно сприяти підвищенню якості виконання різних видів судово-економічних експертиз. При цьому доступ до методик, що зареєстровані в державному Реєстрі методик проведення судових експертиз, мають виключно судові експерти державних спеціалізованих установ. Така ситуація обмежує можливості слідчого, прокурора, судді та інших учасників судового провадження. Як підкреслюють А.Ф. Волинський із співавторами, у випадках, якби учасники судового провадження мали опис комплексу таких методик, змогли б краще зрозуміти можливості судово-економічної експертизи, більш чітко визначити зміст експертних завдань, професійно грамотно сформулювати питання, що потребують експертного вирішення, відібрати матеріали справи, що необхідні для забезпечення належного експертного дослідження [31, с. 76]. Аналогічної позиції дотримувались і учасники опитування, які підкреслили нагальну необхідність мати можливість знайомитись зі змістом атестованих методик дослідження для оцінки висновку експертизи прокурори (79 %), слідчі та судді (58 %). З іншого боку, щодо доступу до повного тексту означених методик, то на думку прокурорів (45 %), слідчих та суддів (50 %) до них повинні мати експерти спеціалізованих експертних установ та їх керівники, на думку слідчих та суддів (33 %) – судді; на думку судових експертів економістів (82 %) експерти спеціалізованих устано. Такий підхід допоможе особі, якою призначено судову експертизу оцінити результати проведеного експертного дослідження, а у разі призначення комісійної чи комплексної судової експертизи знання методичних підходів та методик дослідження зможуть консолідувати зусилля різних спеціалістів на обґрунтування відповідей на поставлені питання.

Викладене вище дає змогу дійти висновку, що методики – це обґрунтування сукупності методів, прийомів, технічних засобів і сучасних інформаційних технологій, що застосовуються в процесі дослідження у певній послідовності із урахуванням особливостей дослідження, є обґрунтованими і забезпечують алгоритм дій суб'єктів експертного дослідження.

Щодо методичних підходів дослідження різних видів діяльності, то необхідно звернути увагу на особливості, що притаманні лише конкретному виду діяльності. Наприклад, при дослідженні діяльності сільськогосподарських підприємств необхідно відзначити такі особливості, як: сезонність процесу виробництва окремих видів сільськогосподарської продукції та використання земельних угідь в якості об'єктів основних засобів. При цьому, бухгалтерський облік ведеться на основі єдиного уніфікованого плану рахунків та первинних документів. Результатами досліджень документів з бухгалтерського обліку сільськогосподарських підприємств може бути виявлення економічних злочинів, серед яких слід виділити такі: створення лишків сільськогосподарської продукції з метою подальшого розкрадання за рахунок списання на втрати при обробці, зберіганні, транспортуванні тощо; розкрадання насіння шляхом приписок посівних площ; розкрадання грошових коштів шляхом приписок посівних площ; розкрадання насіння шляхом завищення його ціни і отримання додаткових грошових коштів; розкрадання шляхом неповного оприбуткування сільськогосподарської продукції (наприклад, при створенні лишків від заниження врожайності по видам сільськогосподарської продукції та окремим ділянкам; заниження надоїв молока; приховування від обліку народженого молодняка тварин тощо); розкрадання грошових коштів шляхом завищення фактичних витрат з виконання сільськогосподарських робіт; розкрадання грошових коштів шляхом приписок у прийманні від громадян сільськогосподарської продукції для подальшої реалізації.

У будівельних організаціях, як особливості бухгалтерського обліку, доцільно виокремити такі: тривалість виробничого циклу, з розподілом його на низку етапів (наприклад: підготовчий етап, будівництво, введення в експлуатацію); значна кількість предметів праці (будівельні матеріали, конструкції та деталі тощо) – до 60% загальних витрат; ведення обліку по конкретним об'єктам будівництва. У процесі документального дослідження при проведенні судово-економічної експертизи у будівельних організаціях можна встановити: розкрадання будівельних матеріалів шляхом неповного оприбуткування при надходженні від постачальників; розкрадання матеріальних цінностей шляхом приписок в актах прийомки фактичних обсягів виконання робіт; розкрадання грошових коштів шляхом приписок в актах прийомки фактичних обсягів виконання робіт; розкрадання грошових коштів шляхом завищення розцінок; розкрадання матеріальних цінностей шляхом завищення витрат будівельних матеріалів у виробництві; розкрадання грошових коштів шляхом завищення витрат будівельних матеріалів у виробництві. При проведенні судово-економічної експертизи у будівельних організаціях, одночасно зі здійсненням досліджень бухгалтерських документів виникає потреба у застосуванні методів фактичного контролю, проведенні інвентаризації будівельних матеріалів, шляхом призначення, за ініціативою контролюючого органу, документальної ревізії [29, с. 67-68].

Вибір методичних підходів дослідження при проведенні судово-економічної експертизи на сучасному рівні діяльності підприємств залежить від перевірки конкретних видів діяльності, а саме: підприємств промислових галузей; сільськогосподарських підприємств; дослідженні девелоперській діяльності; діяльності, пов'язаної із використанням гідротехнічних споруд; дослідження правопорушень процесів приватизації та реприватизації (в частині розглядання корпоративних прав та операцій з цінних паперів, оцінки майна, що включається до вартості цілісного майнового комплексу для визначення суми шкоди).

Сучасні методичні підходи в дослідженні правопорушень базуються на оцінці майнових втрат в наслідок заподіяння шкоди від злочинів у сфері економіки. Оцінка майна проводиться з використанням методичних підходів, методів оцінки, що є складовими частинами методичних підходів, або шляхом комбінування декількох методичних підходів, а також оціночних процедур, що визначаються Національними стандартами. Для проведення оцінки використовуються такі основні методичні підходи, як витратний, дохідний, порівняльний (ст. 38 Національного стандарту № 1 «Загальні засади оцінки майна і майнових прав»).

Так, згідно О.О. Непочатенко, «...дохідний підхід базується на врахуванні принципів найбільш ефективного використання та очікування, відповідно до яких вартість об'єкта оцінки визначається як поточна вартість очікуваних доходів від найбільш ефективного використання об'єкта оцінки, включаючи дохід від його можливого перепродажу» [29, с. 68].

До основних методів дохідного підходу, згідно Національного стандарту №1 (ст. 42), відносяться пряма капіталізація доходу та непряма капіталізація доходу, можна також використовувати метод розрахунку періоду окупності [22]. Здійснення розрахунків відбувається на підставі відомостей про фактичні та (або) очікувані доходи і витрати об'єкта оцінки. У разі неможливості встановлення зазначених доходів та витрат по об'єкту оцінки можливе використання відомостей про доходи та витрати при оцінці подібного майна. Визначенні данні є базою для прогнозування та обґрунтування обсягів доходів та витрат від сучасного використання об'єкта оцінки, стабільності їх отримання, мети оцінки та виду вартості, що визначається.

Метод прямої капіталізації доходу полягає у визначенні величини щорічних чистих доходів підприємства, відповідної цим доходам норми капіталізації і розрахунку ціни підприємства, що приносить даний обсяг чистих доходів, О.О. Непочатенко встановлює таку послідовність оціночних процедур: прогнозування валового доходу на основі результатів аналізу

зібраної інформації про оренду подібного нерухомого майна з метою проведення аналізу умов доходу (розміру орендної плати та типових умов оренди або інших способів та умов отримання доходу) або інформації про використання подібного нерухомого майна; прогнозування операційних витрат та чистого операційного доходу (рентного доходу) (як правило за рік з дати оцінки. Чистий операційний дохід розраховується як різниця між валовим доходом та операційними витратами, рентний дохід – як різниця між очікуваним валовим доходом від реалізації продукції, що отримується на земельній ділянці, та виробничими витратами і прибутком виробника; обґрунтування вибору оціночної процедури визначення ставки капіталізації та її розрахунок; розрахунок вартості об'єкта оцінки шляхом ділення чистого операційного доходу або рентного доходу на ставку капіталізації [29, с. 68-69]

Зазначений підхід, з нашої точки зору, дає можливість найбільш повно здійснити оцінку об'єкта.

Згідно із п. 44. Національного стандарту № 1 «Загальні засади оцінки майна і майнових прав» метод непрямой капіталізації доходу, який інакше визначають як дисконтування грошових потоків. Метод дисконтування грошових потоків дозволяє оцінити майбутню прибутковість підприємства, врахувати ризики інвестицій й можливі темпи зростання інфляції [22].

Послідовність оціночних процедур методу непрямой капіталізації доходу (дисконтування грошового потоку) визначена у п.14 Національного стандарту №2 "Оцінка нерухомого майна"», передбачає такі складові: обґрунтування періоду прогнозування; прогнозування валового доходу, операційних витрат та чистого операційного доходу (рентного доходу) за роками, кварталами або місяцями в межах прогнозованого періоду; обґрунтування вибору оціночної процедури визначення ставки дисконту та її розрахунок; визначення поточної вартості грошового потоку як суми поточної вартості чистого операційного доходу (рентного доходу); прогнозування вартості реверсії та розрахунок її поточної вартості;

визначення вартості об'єкта оцінки як суми поточної вартості грошового потоку та поточної вартості реверсії [50, с. 13].

Ставка капіталізації та ставка дисконту, відповідно до п. 45 Національного стандарту № 1 «Загальні засади оцінки майна і майнових прав», визначаються шляхом аналізу інформації про доходи від використання об'єктів, що подібні оцінюваному, та їх ринкові ціни або шляхом порівняльного аналізу доходності інвестування в найменш ризикові альтернативні об'єкти інвестування (депозити, цінні папери, майно тощо) [22].

Відповідно до п. 47 Національного стандарту № 1 «Загальні засади оцінки майна і майнових прав» порівняльний підхід ґрунтується на врахуванні принципів заміщення та попиту і пропонування. Порівняльний підхід передбачає аналіз цін продажу і пропонування подібного майна з відповідним коригуванням відмінностей між об'єктами порівняння та об'єктом оцінки. Інакше кажучи необхідно здійснити пошук підприємств, аналогічних тому, що досліджується, що були нещодавно продані, тобто ринкова ціна яких відома [29, с. 68].

Основними елементами порівняння є характеристики подібного майна за місцем його розташування, фізичними та функціональними ознаками, умовами продажу тощо. Коригування вартості подібного майна здійснюється шляхом додавання чи вирахування грошової суми або із застосуванням коефіцієнта (відсотка) до ціни продажу (пропонування) зазначеного майна або шляхом їх комбінування. В оціночній практиці виділяються такі основні елементи порівняння в порядку послідовності аналізу з метою мінімізації помилки визначення значення вартості: права власності на нерухомість; умови фінансування; умови продажу; стан ринку; місце розташування; фізичні характеристики; економічні характеристики; використання. Згідно Національного стандарту N 2 "Оцінка нерухомого майна", порівняльний підхід передбачає послідовність оціночних процедур, яка охоплює: збирання і проведення аналізу інформації про продаж або пропонування подібного

нерухомого майна та визначення об'єктів порівняння; вибір методу розрахунку вартості об'єкта оцінки з урахуванням обсягу та достовірності наявної інформації; зіставлення об'єкта оцінки з об'єктами порівняння з наступним коригуванням ціни продажу або ціни пропонування об'єктів порівняння; визначення вартості об'єкта оцінки шляхом урахування величини коригуючих поправок до вартості об'єктів порівняння; узгодження отриманих результатів розрахунку [50, с. 14-15]

Порівняння об'єкта оцінки та об'єктів порівняння здійснюється за такими показниками, як ціна об'єкта порівняння, ціна одиниці площі чи об'єму тощо. На практиці залежно від мети і функції оцінки, активності ринку і наявності даних про подібні об'єкти можуть використовуватися методи, що відносяться до тієї або іншої групи або комбінації методів різних груп. Згідно вимогам п. 16 Національного стандарту № 1 «Загальні засади оцінки майна і майнових прав» визначення ринкової вартості об'єкта оцінки за допомогою порівняльного підходу ґрунтується на інформації про ціни продажу (пропонування) подібного майна, достовірність якої не викликає сумнівів в оцінювача.

Незалежна оцінка майна проводиться у послідовності згідно пп. 50-51 Національного стандарту № 1 «Загальні засади оцінки майна і майнових прав». Проведенню незалежної оцінки майна передуює підготовчий етап, на якому здійснюється ознайомлення з об'єктом оцінки, характерними умовами угоди, для укладення якої проводиться оцінка; визначення бази оцінки; подання замовнику пропозицій стосовно істотних умов договору на проведення оцінки [22].

Етап оцінки, у свою чергу, охоплює укладання договору про проведення оцінки; ознайомлення з об'єктом оцінки; збирання й обробку вихідних даних; збирання й обробку іншої інформації, необхідної для проведення оцінки; ідентифікацію об'єкта оцінки й пов'язаних з ним прав; аналіз можливих обмежень і застережень, що можуть супроводжувати процедуру проведення оцінки й використання її результатів; вибір необхідних методичних підходів

(витратний, дохідний, порівняльний), методів і оціночних процедур, що найбільш повно відповідають меті оцінки та обраній базі, зазначеним у договорі на проведення оцінки, та їх застосування; узгодження результатів оцінки, отриманих з використанням різних методичних підходів; складання звіту про оцінку майна та висновку про вартість об'єкта оцінки на дату оцінки [29, с. 68].

Проведення оцінки цілісного майнового комплексу, згідно з п. 6 Національного стандарту № 3 «Оцінка цілісних майнових комплексів», потребує вирішення наступних завдань: 1) проведення аналізу організаційно-правової форми підприємства, цілісний майновий комплекс якого оцінюється; 2) дослідження та аналіз ринку продукції (товарів, робіт, послуг) цілісного майнового комплексу в обсязі, достатньому для формування уявлення про обсяг та сегментацію такого ринку, поточної частки ринку продукції (товарів, робіт, послуг) цілісного майнового комплексу, перспектив діяльності підприємства, цілісний майновий комплекс якого оцінюється, на відповідному ринку для оцінки коректності припущень, зроблених під час підготовки прогнозу діяльності оцінюваного цілісного майнового комплексу; 3) ознайомлення, збирання інформації та аналіз ринку сировини і основних матеріалів, що використовуються у діяльності підприємства, цілісний майновий комплекс якого оцінюється, у разі коли припущення щодо перспектив розвитку ринку сировини і основних матеріалів є складовою прогнозу діяльності такого майнового комплексу; 4) проведення аналізу правових засад провадження господарської діяльності підприємства, цілісний майновий комплекс якого оцінюється, зокрема ліцензування, якщо необхідність такого визначається законодавчо, квотування, застосування механізмів ціноутворення на ринку відповідної продукції (товарів, робіт, послуг), наявність державної підтримки або обмежень, антимонопольні та екологічні вимоги, система оподаткування; 5) виконання аналізу фінансово-господарської діяльності підприємства, майнового та фінансового стану на дату оцінки та за період, що передує цій даті; 6) підготовки обґрунтованого

прогнозу діяльності підприємства, цілісний майновий комплекс якого оцінюється, за основними показниками виробництва та реалізації продукції, фінансового і майнового стану та прогнозу потреби такого підприємства в інвестиціях з визначенням джерел фінансування [101, с. 173-174].

Отримані висновки за результатами проведених досліджень лягають в основу припущень, що використовуються під час проведення оцінки.

Згідно вимог пп. 75, 76 «Методики оцінки майна» – майновий підхід застосовується у порядку, встановленому для визначення розміру статутного фонду відкритого акціонерного товариства, що створюється під час приватизації (корпоратизації). При цьому не оцінюються активи цілісного майнового комплексу, що не включаються у його вартість [22].

Згідно з вимогами п. 6 Національного стандарту № 2 «Оцінка нерухомого майна» – витратний підхід доцільно застосовувати для проведення оцінки нерухомого майна, ринок купівлі-продажу або оренди якого є обмеженим, спеціалізованого нерухомого майна, у тому числі нерухомих пам'яток культурної спадщини, споруд, передавальних пристроїв тощо. Для визначення ринкової вартості інших об'єктів оцінки витратний підхід застосовується у випадках, коли їх заміщення або відтворення фізично можливе та (або) економічно доцільне [29, с. 69]. Слід зазначити, що витратний підхід часто виявляється єдиною можливим при оцінці машин і майна спеціального призначення, унікальних об'єктів, виготовлених за індивідуальними замовленнями і такі що не мають аналогів на ринку. Застосування витратного підходу є доцільним у випадку проведення оцінки земельних ділянок, що містять земельні поліпшення, та земельних поліпшень і полягає у визначенні залишкової вартості заміщення (відтворення) об'єкта оцінки. Залишкова вартість заміщення (відтворення) складається із залишкової вартості заміщення (відтворення) земельних поліпшень та ринкової вартості земельної ділянки (прав, пов'язаних із земельною ділянкою) під час її існуючого використання. Загальний порядок застосування методів витратного підходу визначається п. 7 Національного

стандарту № 2 «Оцінка нерухомого майна»:

Згідно цього пункту «...оцінка земельних ділянок, що містять земельні поліпшення, або земельних поліпшень із застосуванням методів витратного підходу передбачає таку послідовність оціночних процедур: визначення ринкової вартості земельної ділянки (прав, пов'язаних із земельною ділянкою) під час її існуючого використання; визначення вартості відтворення або вартості заміщення земельних поліпшень; розрахунок величини зносу (знецінення) земельних поліпшень; визначення залишкової вартості заміщення (відтворення) об'єкта оцінки як різниці між вартістю заміщення (відтворення) та величиною зносу земельних поліпшень, збільшеної на величину ринкової вартості земельної ділянки (прав, пов'язаних із земельною ділянкою) під час її існуючого використання [101, 175].

Основними методами витратного підходу для розрахунку вартості поліпшень є метод прямого відтворення й метод заміщення. Метод прямого відтворення полягає у визначенні вартості відтворення з подальшим вирахуванням суми зносу (знецінення) і був прописаний у роботі О. М. Бандурки, І. М. Червякова та О. В. Посилкіної [53, с. 63-65]. Метод заміщення дозволяє отримати відповідь на питання: скільки грошових коштів потрібно для того, щоб зараз почати такий же бізнес і досягти аналогічного положення на ринку. Метод включає визначення економічної вартості майна підприємства шляхом встановлення вартості заміщення оцінюваної власності з врахуванням виправлень на її фізичний та моральний знос, тобто передбачається підбір об'єктів, аналогічних оцінюваному по корисності й функціям.

Згідно п. 15. Національного стандарту № 1 витрати на відтворення (заміщення) повинні визначатися на дату оцінки з урахуванням ринкових цін [22]. При наявності проектно-кошторисної документації на відтворення об'єкта оцінки вартість відтворення поліпшень земельної ділянки визначається на підставі кошторисної вартості будівництва, приведеної до

цін, що діють на дату оцінки шляхом використання індексів, встановлених Держбудом для визначення вартості будівництва на території України або щомісячних коефіцієнтів інфляції за періоди, для яких індекси Держбуду ще не встановлені. На підставі п. 2.6.2 ч. 2.6 ДБН Д. 1.1-1-2000 при відсутності укрупнених кошторисних нормативів для складання кошторисних розрахунків використовуються вартісні показники об'єктів-аналогів, при цьому вибір аналога повинен забезпечувати максимальну відповідність характеристик об'єкта оцінки та об'єкта-аналога за виробничо-технологічними і функціональними ознаками, а також за конструктивно-планувальною схемою [76, с. 87].

Якщо повний пакет проектно-кошторисної документації на об'єкт оцінки оцінювачу не був наданий, повна вартість витрат на зведення нерухомого майна може бути прийнята на підставі методу визначення вартості нового будівництва на основі розрахунку за одиничними показниками. Одиничний показник прийнятий для функціонального аналога із збірників Укрупнених показників відновної вартості (укрупнені показники відновної вартості). У такий спосіб в рамках цього Звіту вартість нового будівництва визначається як вартість заміщення. Перехід до поточних цін на дату оцінки здійснюється за допомогою індексів подорожчання вартості будівельно-монтажних робіт, наприклад, для перерахування цін 1969 року в ціни 1984 року застосовується коефіцієнт K_p відповідно до індексів зміни вартості будівельно-монтажних робіт по галузях народного господарства (Постанова Держбуду СРСР № 94 від 11 травня 1983 р.) [76, с. 88]. Оскільки податок на додану вартість не врахований в індексі зміни ринкової вартості будівельно-монтажних робіт, необхідно врахувати в отриманому результаті суму цього податку.

Визначення зносу нерухомого майна проводиться з урахуванням вимог щодо визначення зносу поліпшень, що розташовані на земельній ділянці, викладені в п. 11 Національного стандарту № 2 «Оцінка нерухомого майна» [22]. Розрахунок величини зносу земельних поліпшень може здійснюватися

шляхом застосування методу розбивки або методу строку життя.

Метод розбивки передбачає обґрунтування та визначення величини кожного виду зносу, що наявний в земельних поліпшеннях, окремо. При цьому можуть проводитися такі оціночні процедури: величина фізичного зносу розраховується за кожним конструктивним елементом окремо або шляхом узагальненої оцінки виходячи з фактичного фізичного (технічного) стану земельних поліпшень в цілому на дату оцінки; величина функціонального зносу розраховується виходячи з наявних ознак невідповідності споживчих характеристик об'єкта оцінки сучасним вимогам щодо подібного нерухомого майна на ринку; величина економічного зносу розраховується на основі порівняння прогнозованого доходу від найбільш ефективного використання подібного нерухомого майна на дату оцінки з прогнозованим доходом від найбільш ефективного використання об'єкта оцінки з урахуванням частки земельних поліпшень.

При визначенні фізичного зносу шляхом узагальненої оцінки виходячи з фактичного фізичного (технічного) стану земельних поліпшень в цілому на дату оцінки можливо використовувати Приблизну шкалу оцінки зносу елементів будинку, що наведена в Стандарті житлово-комунального господарства України СОУ ЖКГ 75.11 - 35077234. 0015 :2009 [76, с. 88]. Коефіцієнт сукупного зносу (придатності) (Кз) визначається як добуток відповідних коефіцієнтів фізичного, функціонального та економічного зносу, що наявні в оцінюваних земельних поліпшеннях.

Метод строку життя базується на обґрунтованому припущенні про залишковий строк економічного життя. При застосуванні цього методу всі наявні види зносу об'єкта оцінки вважаються повністю врахованими. Термін служби обладнання вимірюється календарною тривалістю його експлуатації до настання граничного стану, а ресурс – наробітком. Слід враховувати, що для різних видів техніки встановлені нормативні терміни служби.

У результаті проведеного дослідження виявлено, що взаємозв'язок інформації в облікових документах підприємства сприяє проведенню

документального дослідження з метою виявлення економічних правопорушень. Застосування документального методу дослідження при виявленні окремих видів господарських операцій доцільно супроводжувати та доповнювати економічним аналізом господарської діяльності підприємства. Розглянуті у роботі методичні підходи з дослідження документів експертом запропоновано вважати загальними для усіх галузей, незважаючи на деякі особливості обліку і звітності, що притаманні суб'єктам господарювання конкретної галузі національної економіки. Аналіз ревізійної та експертної практики дозволив автору визначити основні способи перекручування облікових даних, що використовуються при розкраданні сировини, матеріалів, коштів в умовах обробки бухгалтерської інформації за допомогою персональних електронно-обчислювальних машин (ПЕОМ), що були охарактеризовані в роботі.

Таким чином, можна зробити висновок, що сучасні методичні підходи в дослідженні правопорушень базуються на оцінці майнових втрат внаслідок заподіяння шкоди від злочинів у сфері економіки. Для наочного представлення методичних підходів в оцінці майна розроблено «Структуру оцінки майна і майнових прав».

Розроблено авторську Методику щодо вирішення експертних завдань з питань визначення вартості об'єктів у формі єдиних (цілісних) майнових комплексів при проведенні комплексної економіко-будівельно-автотоварознавчої та товарознавчої експертизи відповідно до чинного законодавства. Новизна Методики полягає в тому, що: 1) сьогодні судові експертизи з визначення ринкової вартості оцінки цілісних майнових комплексів повинні проводитися за допомогою *комплексних експертиз*, де залучаються усі необхідні спеціалісти, а головою комісії призначається експерт-економіст за спеціалізацією 11.4. Експерти різних спеціальностей перевіряють ринкову вартість однорідних груп інвентарних об'єктів, а судовий експерт-економіст перевіряє визначення ринкової вартості цілісного майнового комплексу; 2) передбачається закладення в основу оцінки

ринкової вартості, а не балансової вартості; 3) експертиза щодо визначення розміру шкоди від продажу цілісного майнового комплексу, якщо у його статуті є частка державної або комунальної власності проводиться за допомогою двох-трьох методичних підходів: майнового (відбиває типову логіку потенційних покупців, що ґрунтується на усталеній практиці), дохідного (ґрунтується на застосуванні оціночних процедур переведення очікуваних доходів у вартість цілісного майнового комплексу) та порівняльного (аналогів продажу).

РОЗДІЛ 3

СИСТЕМНИЙ АНАЛІЗ ЕКОНОМІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ПІДПРИЄМСТВА

3.1. Системний аналіз економічної експертизи як форми фінансового контролю

Системно-міждисциплінарний підхід до проблем експертизи концентрує увагу на розгляді об'єкту дослідження через сукупність системних парадигм застосування економічної експертизи в системі контролю підприємства.

Доцільно зауважити, що детальний розгляд контролю із використанням кібернетичного підходу дослідження в статиці, динаміці і за генетикою явища, був здійснений В. Шевчуком. Саме цим науковцем було проведений аналіз контролю в теоретичному ракурсі з різних позицій [98, с. 12-13]. Так, з точки зору онтології автор розуміє контроль як властивість буття, тип відносин та вид діяльності; з точки зору гносеології пізнавальний аспект контролю полягає в тому, що він є інструментом дослідження економічної реальності, яка пізнається у порівнянні (контроль як проблема, наука та освітня дисципліна); з управлінської (кібернетичної) точки зору (як функцію, підсистему, процес менеджменту). Зокрема, відзначено, що контроль як функція менеджменту полягає в одержанні інформації від функцій цілепокладання і нормування та обліку, зіставленні одержаної інформації та передаванні наслідків порівняння для виконання функції регулювання [98, с. 13]. А отже, економічній експертизі як одній з форм контролю (уточнимо в межах даного дослідження: внутрішнього господарського контролю) притаманні всі властивості, наведені В. Шевчуком.

Застосування системного підходу, як однієї з форм конкретизації принципів діалектики (передусім принципу взаємозв'язку явищ), до

економічної експертики як галузі суспільної науки дозволить детальніше розкрити її природу.

Економічна експертиза як система, являє собою сукупність елементів певної форми і змісту, які взаємно пов'язані між собою і об'єднані регулярною взаємодією. Варто виокремити наступні елементи системи економічної експертизи як: номенклатуру (перелік необхідної інформації); носії номенклатури (первинні, поточні, зведені, заключні); елементи методу бухгалтерського обліку; елементи методів документального фінансового контролю; елементи методів оподаткування; форми обліку та оподаткування; способи обробки інформації тощо.

Для проведення документальної частини економічної експертизи важливим є подібність всіх категорій досліджуваних ситуацій та питань за об'єктивною стороною здійснення, наприклад системі слідовідтворення, колу та характеру носіїв та джерел інформації. Така подібність є наслідком розуміння взаємозв'язку господарських операцій, фактів, подій із нормативною основою їх відображення як складовою професійної діяльності окремих осіб, що виконують її у складі підприємства або на договірних засадах для підприємства. Така професійна діяльність виникає, здійснюється та припиняється в одному і тому ж нормативно-законодавчому полі, з використанням однакових предметів праці, технічних засобів тощо, її фінансування здійснюється на підставі типових документів.

Отже, в якості типових носіїв та джерел інформації економічної експертизи можна виокремити:

1) засновницько-організаційну, фінансову, податкову, технічну, технологічну, кадрову, розпорядчу та будь-яку іншу документацію суб'єктів господарювання, щодо яких проводиться економічна експертиза, та їх контрагентів;

2) законодавчо-нормативну та розпорядчу інформацію щодо регулювання діяльності суб'єктів господарювання, щодо яких проводиться економічна експертиза, та їх контрагентів;

3) законодавчо-нормативну та розпорядчу інформацію щодо регулювання відносин з працівниками в процесі діяльності суб'єктів господарювання, щодо яких проводиться економічна експертиза, та їх контрагентів.

Водночас, не зважаючи на подібність матеріальних носіїв вищенаведеної інформації, предметів праці, технічних засобів, результатів контрольних заходів тощо, ми переконані, що системна організація економічної експертизи передбачає системні способи дослідження визначеного об'єкту експертизи. Дане ж твердження є справедливим і до самої економічної експертизи. Це обумовлено тим, що розвивається і вдосконалюється завжди не щось абстрактне, а внутрішньо структурований та організований об'єкт. У той же час не можна із достатньою глибиною вивчити будову об'єкту, якщо не розглядати його структуру як продукт історичного становлення та як передумову його подальшого розвитку.

Основними принципами системного підходу до будь-якого явища є:

- 1) вивчення феноменів цілісності та з'ясування складу цілого, його елементів;
- 2) дослідження закономірностей об'єднання елементів у систему; структури системного об'єкта;
- 3) вивчення функцій системи у тісному зв'язку із вивченням структури системи, її складових;
- 4) дослідження генезису системи, її меж та зв'язків з іншими системами [72, с. 134].

Вважаємо за доцільне доповнення даного переліку ще одним принципом – вивчення системи в різних аспектних характеристиках: статичі та динаміці.

Зокрема, стосовно системи економічної експертизи дослідження в статичному аспекті означає визначення її структури, складових елементів й співвідношення між ними, а також техніку проведення [42, с.252].

Динамічний аспект системи економічної експертизи характеризує технологічні процеси, що відбуваються в процесі її проведення.

Визначення системи експертного економічного дослідження за даних обставин означає її розпізнання і виділення зі структури державного фінансового (фінансово-господарського) контролю та судового процесу як цілого, в якості самостійного й відокремленого елементу здатного реалізувати визначену цільову функцію: дослідження експертом-економістом даних щодо фінансово-господарської діяльності підприємства, установи, організації, їх звітності (в т.ч. і податкової), що вимагає спеціальних знань в області бухгалтерського обліку, економічного аналізу, господарського контролю для встановлення відповідності законодавчим нормам і практиці документального відображення фактично здійснених операцій чи встановлення їх доцільності, що плануються до здійснення за завданням ініціатора експертизи і видачі адекватного обґрунтованого експертного висновку.

У параметричній загальній теорії систем А. Уймова пропонується визначення системи, яке засноване на системі категорій «річ – властивість – відношення» [110], у якій виокремлюються такі дескриптори системи як концепт, структура та субстрат [110, с. 120 - 121].

Отже, система економічної експертизи виражає ієрархічний взаємозв'язок між дескрипторами системи – концептом, структурою і субстратом.

Концепт системи економічної експертизи – це певний зміст, в якому вона розглядається, тобто певний тип розуміння системи. Саме він відомий ще до того, як отримана будь-яка інформація про саму систему дослідження. Змістовне навантаження даного поняття в економічній експертиці – це визначення системи (точки, дати) відліку, що вибирається експертом до того, як починається вивчення об'єкта. Вибір системи відліку певною мірою містить долю варіативності. Вона може бути:

– визначена ініціатором експертизи;

- визначена самим експертом;
- задана часовим проміжком;
- задана методикою експертного дослідження;
- довільна.

Експерт може вибрати одну або іншу систему відліку, скажімо, для вимірювання (розрахунку) амортизації основних засобів підприємства, керуючись лише зручностями отримання результатів та нормами Податкового кодексу України. Один вибір може бути більш вдалим, ніж інший. Так само вибирається при побудові системної моделі й концепт системи експертизи (експертного дослідження).

Наступний системний дескриптор – це структура системи економічної експертизи (експертного дослідження). Структура системи економічної експертизи (експертного дослідження) підпорядкована її концепту. Вона являє собою цілий клас відношень, що співвідносяться із змістом, який виражений обраним концептом економічної експертизи. Зазначимо, що будь-яке відношення з цього класу може бути системоутворюючим, тобто з окремих об'єктів експертизи утворювати систему.

Наприклад, вибраним концептом економічної експертизи буде фіксоване розуміння величини прибутку як результату діяльності суб'єкта господарювання. Структурою такого концепту може бути вибране відношення з контрагентами в процесі діяльності, система оподаткування тощо. Це відношення утворює з них систему зв'язків підприємства, формує систему господарських операцій і, як наслідок, дає можливість оцінити величину прибутку (як фактичну, так і прогнозовану).

Під структурою інколи розуміється уся сукупність відношень між елементами, а не тільки системоутворюючі відношення. Одна й та ж структура може бути у різних систем, що відрізняються своїми субстратами. Наприклад, одні й ті ж просторові структурні відношення можна знайти у різних господарюючих суб'єктів. Структурна схожість у об'єктів різної природи віддзеркалюється в аналогічності методик експертних досліджень,

що описують об'єкти різної природи. Отже, системна характеристика економічної експертизи базується на таких ознаках:

- наявність зв'язків (у тому числі зворотних);
- поділ на частини;
- наявність структури (упорядкованих елементів);
- цілеспрямованість;
- збереження певної стійкості в заданих межах під впливом зовнішніх факторів;
- багатоаспектність [76, с. 30].

Для економіко-експертної системи характерні не лише наявність зв'язків і відносин між елементами та підсистемами (економічною, дослідницькою та об'єктною), що її утворюють, а й нерозривна єдність із середовищем, у взаємозв'язку з яким вона проявляє свою цілісність.

Доцільно зауважити, що вибір структури економічної експертизи обмежений вимогою, щоб це відношення відповідало властивості, яку виражає концепт системи експертизи. Аналіз запропонованих в різні періоди структур теорії судової експертизи [1, 8, 11, 15, 24, 25, 29, 51], дозволив сформулювати уявлення про структуру загальної теорії економічної експертизи, яка, за запропонованим нашим підходом, має містити наступні п'ять складових:

1. Методологічні основи:
 - поняття, система, методологія і функції;
 - закономірності загального і спеціального порядку, які лежать в її основі;
 - диференціація і інтеграція знань;
 - систематизація і класифікація знань в загальній теорії експертизи;
 - розробка понятійного апарату в загальній теорії і теорії економічної експертизи;
 - місце загальної теорії експертизи в системі наукового знання;

– роль загальної теорії економічної експертизи в розвитку господарського контролю.

2. Предмет, об'єкти, суб'єкти і завдання економіко-експертної діяльності:

- визначення предмета і завдання економічної експертизи;
- визначення об'єктів експертизи, їх властивостей і ознак;
- визначення суб'єкта економіко-експертної діяльності та системно-функціональний аналіз його особи;
- логічні основи економічного експертного дослідження;
- етико-психологічні аспекти експертної діяльності;
- визначення ефективності економіко-експертної діяльності.

3. Методи і методики в структурі економіко-експертної діяльності:

- визначення методу та методичних прийомів економіко-експертної діяльності;
- поняття, принципи і структура побудови економічної експертної методики.
- інтеграція знань базових економічних наук при створенні та модифікації економічних експертних методик;
- апробація, впровадження і стандартизація експертних методик;
- математичні моделі і алгоритми вирішення експертних задач та проблема комп'ютеризації експертної діяльності;
- наукові основи формування банків даних автоматизованих інформаційно-пошукових систем.

4. Інфраструктура економічної експертизи:

- економічна експертиза як інструмент контролю, форма використання спеціальних пізнань і досягнень науково-технічного прогресу;
- висновок експерта в системі контролю;
- економічна експертиза як форма господарського контролю;
- закономірності організації експертної служби підприємства, їх роль в розвитку діяльності підприємства;

- висновок експерта в системі прийняття управлінських рішень;
- інформаційно-регуляторне забезпечення економічної експертизи.

5. Окремі теорії економічної експертизи:

- теорія експертної ідентифікації;
- теорія експертної діагностики;
- теорія експертної прогностики;
- теорія експертної ситуалогії;
- теорія експертної профілактики.

Узагальнюючи вищенаведене і, вважаючи з урахуванням діалектичного зв'язку змісту і форми, структурні закономірності визначаючими розвиток науки, доцільно включити в предмет науки про економічну експертизу закономірності, її відношення до відповідних напрямків економіко-експертної практичної діяльності, логіки розвитку самого наукового знання, а саме: закономірності розвитку наукових основ економічної експертизи і закономірності експертної діяльності.

Система вважається визначеною, якщо визначені не тільки концепт, структура, але й субстрат системи експертизи, тобто саме об'єкт експертизи (експертного дослідження). Субстрат експертизи (експертного дослідження) є також дещо варіативним у сприйнятті. Зокрема, економічна експертиза – це міждисциплінарна галузь знань, яка сполучає два наукових напрямки:

- гуманітарний – у вигляді науки про господарський контроль (законодавчо-правових наук взагалі);
- природничо-технічний – у вигляді бухгалтерського обліку, управлінського обліку, економічного аналізу і оподаткування.

Формування та розвиток такого роду інтегральних галузей знання і їхнього наукового апарату є одним з проявів процесу взаємодії наук, якому властиві як загальнонаукові закономірності, так і специфіка, яка багато в чому визначається природою цих наук.

Наслідком взаємодії наук постає або диференціація наукового знання, або його інтеграція, як два протилежних, але діалектично пов'язаних процеси.

Диференціація наукових знань – це процес виникнення й розвитку у надрах «материнської» науки чи наукового напрямку ідей, теорій та розділів, що при певних умовах можуть набути якісно нового стану, а у ряді випадків отримати такий розвиток, що вони набувають статусу самостійних теорій, наук чи наукових напрямків. Що фактично спостерігається в процесі виокремлення економічної експертизи з лона криміналістики.

Інтеграція наукових знань – це процес «зв'язування» окремих диференційованих ідей, методів, частин та функцій взаємодіючих наук у єдине ціле. Синтезовані у будь-якій предметній галузі пізнання, вони у своїй сукупності утворюють вже нову галузь знання, нову науку. Однак, незважаючи на свою новизну, така наука не втрачає зв'язків з «материнською» наукою, у надрах якої почали формуватися її основні елементи, зберігає свою належність до класу наук, що обслуговують відповідну предметну галузь.

У широкому розумінні, «інтеграція» (від лат. *integratio* – відновлення, заповнення; від *integres* – цілий) означає наявність взаємозв'язку окремих елементів, що диференціюються, і функцій системи в ціле; процес, наслідком якого є побудова цієї системи з взаємопов'язаними елементами (наприклад, функціональна, організаційна, інформаційна, програмна, технічна, економічна, горизонтальна, вертикальна інтеграція тощо) [96, с. 282].

У економічній експертології відстежується механізм утворення наукових основ предметних економічних наук на царині створеної материнської науки експертології, їх трансформація в систему спеціальних знань в предметному напрямку економічної експертизи, як наслідок реалізація в практичній діяльності при безпосередньому проведенні експертиз.

Таким чином, інтеграція економічної експертизи як форми господарського контролю – це процес розвитку, результатом якого є

досягнення єдності й цілісності середовища системи господарського контролю, яка ґрунтується на взаємозалежності складових наукового апарату її окремих спеціалізованих елементів [86, с. 40-41].

Виокремлення системи експертного економічного дослідження в середовищі системи контролю визначає доцільність дослідження самої системи економічної експертизи у нерозривному зв'язку із зовнішнім по відношенню до неї середовищем, яке здійснює систематичний вплив на її систему через відповідні елементи - вхідні величини.

Вхідними величинами системи експертного економічного дослідження пропонується вважати наступні:

- законодавчо-регламентаційне регулювання експертної діяльності;
- статус особи експерта, уповноваженої на проведення дослідження в межах підприємства;
- обсяг і якість матеріалів, наданих для дослідження;
- регуляторні акти внутрішнього характеру щодо проведення експертних економічних досліджень;
- рівень професійної компетенції та кваліфікації експерта;
- організаційно-правова форма і галузева приналежність досліджуваного об'єкту;
- стан бухгалтерського обліку і звітності досліджуваного об'єкту.

У свою чергу економіко-експертна система впливає на навколишнє середовище через певні елементи, що утворюють вихідні величини, до яких вважаємо за доцільне віднести:

- висновок, складений за результатами експертного економічного дослідження;
- формулювання висновків і відповідей на поставлені перед експертним економічним дослідженням питання;
- формування доказово-обґрунтовальної бази на підставі даних економічної експертизи;

– заходи профілактичного характеру та управлінські рішення, сформовані за результатами і рекомендаціями експертного економічного дослідження;

– узагальнення досвіду проведення експертних економічних досліджень і розробка науково-методичних і практичних рекомендацій;

– адаптація та корегування застосовуваних методик при проведенні експертних економічних досліджень.

Резюмуючи вищенаведене, зазначимо, що ідентифікація істотних характеристик розробленої системи експертного економічного дослідження дозволила виділити основні особливості її функціонування та розвитку, що істотно впливають на аналіз представленої системи:

1. Динамічний розвиток системи експертних економічних досліджень визначається не стільки її історією, сукупністю подій зовнішнього середовища, скільки потребами конкретних ініціаторів її проведення.

2. Особливе значення для функціонування системи експертного економічного дослідження має людський фактор.

3. У кожний окремий момент часу система має множину шляхів розвитку, з яких реалізується тільки один.

4. Зростання складності системи експертних економічних досліджень за наявності великого різноманіття її об'єктів, збільшення числа прошарків у фрагментах господарської діяльності визначеного суб'єкта, які виносяться на експертне дослідження, а також компонентів і складових, визначає незворотність розвитку в часі.

5. Системі експертних економічних досліджень, як і будь-якій системі, властивий процес самоорганізації.

3.2. Методика формування експертного висновку та його оцінка

Формальним (речовим) результатом дослідження експерта є висновок. Експертний висновок – це письмово оформлений висновок експерта, в якому

він на підставі проведеного дослідження та відповідно до своїх спеціальних знань у відповідній економічній науці дає відповідь на питання, поставлені перед ним особою, яка провадить дізнання, слідчим і судом.

Висновок експерта – єдина процесуальна форма, в якій експерт доводить свої висновки до відома органу або особи, що призначила експертизу. Усні відповіді експерта в ході допиту його на слідстві і в суді роз'яснюють письмовий висновок, але не можуть його замінити. Сутність висновку експерта полягає в тому, що за його допомогою органи попереднього слідства і суд отримують можливість використовувати в процесі встановлення істини по справі застосовувані фахівцями із знаннями бухгалтерського обліку, оподаткування, аудиту та економічного аналізу.

Експертний висновок складається з трьох частин (вступна, дослідницька та заключна) і повторює послідовність проведеного дослідження. Основу змісту висновку за результатами проведення економічної експертизи становлять виявлені в ході дослідження факти спеціальної природи (економічні, фінансові, бухгалтерські та ін., залежно від предмета експертизи), застосована експертом методика і набір використовуваних прийомів (з обґрунтуванням її вибору), наукове обґрунтування (наукові положення, що пояснюють сутність встановлених експертом фактів), висновки.

У вступній частині вказується дата надходження документа про призначення експертизи (залучення експерта); найменування експертної установи та/або ім'я, прізвище, по батькові експерта; документ про призначення експертизи (залучення експерта), його найменування і дата складання, найменування органу та/або посада і прізвище особи, який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта); справа, за якою вона призначена (кримінальна, про адміністративне правопорушення, цивільна, господарська, адміністративна тощо, номер справи); перелік об'єктів, що підлягають дослідженню, та зразків (у разі надходження); відомості про надані матеріали справи (у тому числі вид (назва) матеріалів (документів) та

кількість аркушів); спосіб доставки та вид упаковки досліджуваних об'єктів із зазначенням у необхідних випадках відомостей про те, чи впливав спосіб упаковки на їх збереженість; запис про відповідність матеріалів та об'єктів, що надійшли до експертної установи (експерта), матеріалам, зазначеним у документі про призначення експертизи (залучення експерта); перелік питань (дослівно у формулюванні документа про призначення експертизи (залучення експерта)), які поставлено на вирішення експертизи; якщо питання сформульовано неясно або його редакція не відповідає рекомендаціям, але зміст завдання експертові зрозумілий, то після наведення питання в редакції документа про призначення експертизи (залучення експерта) він може дати відповідні роз'яснення і викласти питання в редакції, що відповідає зазначеним рекомендаціям; якщо поставлено декілька питань, експерт має право згрупувати їх і викласти в послідовності, яка забезпечує найдоцільніший порядок дослідження; якщо деякі питання, що містяться у документі про призначення експертизи (залучення експерта), вирішувались при проведенні експертиз різних видів, - відомості (експертна установа, номер та дата висновку) про ці експертизи; якщо питання, які поставлені на вирішення експертизи, доцільно вирішувати в іншому порядку, ніж той, що визначений у документі про призначення експертизи (залучення експерта), - зазначається, у якому порядку вирішуватимуться ці питання; питання, які вирішуються експертом у порядку експертної ініціативи; дані про експерта (експертів): прізвище, ім'я та по батькові, посада, клас судового експерта, науковий ступінь та вчене звання, освіта, освітньо-кваліфікаційний рівень, експертна спеціальність, стаж експертної роботи, дата та номер видачі свідоцтва про присвоєння кваліфікації судового експерта, ким видано та строк дії; попередження експерта про кримінальну відповідальність за надання завідомо неправдивого висновку за статтею 384 Кримінального кодексу України або за відмову від надання висновку за статтею 385 Кримінального кодексу України; дата направлення клопотання експерта про надання додаткових матеріалів, дата надходження додаткових матеріалів або

відомостей про наслідки розгляду клопотання; обставини справи, які мають значення для надання висновку, з обов'язковим зазначенням джерела їх отримання; при проведенні додаткових або повторних експертиз зазначаються відомості про первинну (попередні) експертизу (експертизи) (прізвище експерта, назва експертної установи чи місце роботи експерта, номер і дата висновку експертизи, зміст заключних висновків первинної (попередніх) експертизи (експертиз)); зміст питань, які були поставлені перед експертом на додаткове або повторне вирішення, а також мотиви призначення додаткової або повторної експертизи, які зазначені у документі про призначення експертизи (залучення експерта).

Питання, що виносяться на вирішення експерта, наводяться у вступній частині без будь-яких змін їх формулювань. Якщо експерт вважає, що деякі з них виходять (частково або повністю) за межі його спеціальних знань або для відповіді на ці питання спеціальні знання не потрібні, він відзначає це у висновку. Питання, які вирішуються експертом з власної ініціативи, також наводяться у вступній частині висновку.

Окремі автори [28, 31, 102] вказують, що у вступній частині висновку експерт, повинен зазначити про присутність слідчого, обвинуваченого та інших осіб при здійсненні експертизи. Однак, як показує практика, у разі судово-бухгалтерської експертизи це практично неможлива ситуація, так як експерт проводить дослідження, по-перше, протягом певного періоду часу, що обчислюється як мінімум днями (тривалість залежить від обсягу досліджуваних матеріалів), а по-друге, не вимагає (і навіть забороняє) безпосередньої участі інших осіб у проведенні експертизи. Отже, ці дані не підлягають відображенню в експертному висновку.

При складанні висновку істотне значення мають обставини справи, які стосуються предмета експертизи. При цьому, у вступній його частині вказується їх джерело (постанова слідчого, суду, протоколи огляду місця події, обшуку, інші матеріали справи), а суть самих фактів описується так, як вони викладені в процесуальному документі.

Дослідницька частина присвячується викладу процесу експертного дослідження. Тут експерт називає застосовані ним методики; аргументує їх вибір; викладає умови застосування спеціальних методів; етапи дослідження. Саме в ході дослідження відбувається встановлення так званих проміжних фактів, які є підсумком окремих етапів дослідження. Опис дослідження зазвичай здійснюється у відповідності зі схемою його проведення.

У дослідній частині висновку зазвичай детально описуються стан представлених на експертизу об'єктів, процес дослідження, його методики, умови застосування тих чи інших методів. Причому цей опис має бути логічно обгрунтованим. У будь-якому випадку дослідна частина висновку повинна містити загальну оцінку проведеного дослідження і повного обгрунтування висновків, до яких дійшов експерт.

В ході аналізу достатності об'єктів дослідження для вирішення поставлених перед експертом питань і дачі висновку експерт-бухгалтер:

- з'ясовує, яка система (форма) обліку, система оподаткування, облікова політика застосовується досліджуваним особою;

- визначає види представлених об'єктів дослідження і порівнює їх з переліком тих видів, які необхідні для дачі категоричних відповідей на поставлені для вирішення питання;

- визначає види об'єктів дослідження, яких бракує для формулювання категоричних висновків щодо поставлених на вирішення судово-бухгалтерською експертизою питань, і перелік відсутніх конкретних об'єктів дослідження всередині тих видів, які є в наявності.

При отриманні документів експерт дає оцінку достовірності економічного змісту господарських операцій, активів і пасивів, а також характеру їх руху з посиланнями на конкретні об'єкти дослідження та їх знаходження в матеріалах справи. При невеликій кількості об'єктів перевірки оцінка економічного змісту включається в дослідницьку частину висновку, а при значному інформаційному масиві - виноситься в додаток з відображенням підсумкових показників в дослідній частині.

Далі визначаються обов'язки і ступінь (якість) їх виконання по складанню первинних документів, ведення бухгалтерського та податкового обліку, складання та подання звітності, виконанню інших положень законодавства, що входять в область спеціальних знань експерта-економіста.

Якщо, приступивши до дослідження, експерт встановлює відсутність окремих матеріалів, а слідчий у відповідь на заявлені клопотання відмовляє, експерт робить висновки відповідно до наявних даних, що відносяться до предмета експертизи. Про це в дослідницькій частині висновку робиться відмітка.

Не допускається самовільна заміна поставлених на дозвіл питань новими питаннями (при цьому експерт може викласти своє розуміння поставленого на вирішення питання). У випадку, коли під час дослідження встановлюються факти, питання з яких не ставилися, але на думку експерта мають важливе значення, відповідні дані також включаються наприкінці висновку. Такі обставини описуються експертом в дослідницькій частині висновку (без виділення цього в тексті), а у висновках, після відповіді на всі поставлені питання, що входять в межі компетенції, може бути зроблено запис:

Експерт-бухгалтер не може засновувати свій висновок на свідченнях обвинувачуваних (підсудних) і свідків, однак зобов'язаний враховувати їх при дослідженні представлених йому матеріалів. У відповідності з поставленими питаннями, він може засновувати свій висновок на долучених до справи висновках інших експертиз (технічної експертизи документів, почеркознавчої, товарознавчої, технологічної та ін.). Встановивши недотримання у веденні бухгалтерського обліку та в господарсько-фінансової діяльності, експерт відзначає в укладенні встановлені факти, роблячи при цьому необхідні посилання на відповідні нормативні акти і документи.

Як впливає з процесуального законодавства, в заключній частині повинні бути дані обгрунтовані відповіді на поставлені перед експертом

питання і зроблені висновки. Узагальнення теорії показує, що експерт-бухгалтер повинен відповісти на поставлені перед ним питання.

В наступній стадії оцінки слідчим висновку експерта останній може дати пояснення про процес і сутність проведених досліджень, пояснити значення проміжних даних, використаних спеціальних термінів, привести додаткові аргументи, що обґрунтовують результати експертизи. У висновках експерт-бухгалтер повинен представити оцінку результатів дослідження в чітких відповідях на поставлені запитання. Висновки викладаються в стислих, лаконічних формулюваннях і являють собою відповіді на поставлені перед експертом питання. Відповідь, на кожне з яких має бути по суті або обґрунтовано неможливість його рішення. Висновки експерта повинні бути конкретними, обґрунтованими результатами дослідження, не повинні допускати різних тлумачень; відповіді на поставлені питання однозначними, категоричними. Будь-які неясності в тексті допускають можливість його двоякого тлумачення, викликають додаткові питання з боку як слідства і суду, так і інших учасників процесу.

Крім висновку експерта, процесуальне законодавство передбачає можливість відмови експерта від видачі висновку в таких випадках:

- коли поставлене запитання виходить за межі спеціальних знань експерта. Це може бути тоді, коли завдання взагалі не вимагає для свого рішення ніяких спеціальних знань і входить в компетенцію слідчого і суду (наприклад, визначити за даними бухгалтерського обліку фактичне надходження на склад певних матеріальних цінностей) або коли питання належить до компетенції експерта іншої спеціальності (наприклад, не бухгалтера, а товарознавця, якщо обґрунтованість списання матеріальних цінностей залежить від ступеня їх зносу);

- через непридатність або недостатність для формулювання висновку пред'явлених експерту матеріалів, якщо клопотання експерта не задоволено. Недостатність матеріалів найчастіше виражається в малій кількості зразків для порівняльного дослідження. Непридатність об'єкта для дослідження

(зазвичай ідентифікаційного) є результатом його малої інформативності (наприклад, відсутність розпорядчих документів на рух товарно-матеріальних цінностей чи інших документів).

Якщо питання, на які неможливо відповісти, ставляться разом з іншими, які можуть бути дозволені, то окремого документа про неможливість дачі висновку не складається. Експерт вказує на неможливість вирішення цих питань у висновку, поряд з відповідями, даними з інших питань. Така практика представляється правильною, оскільки фактичної необхідності складання по одній судово-бухгалтерській експертизі декількох документів немає.

Але, як вже було сказано, судовим доказом є не експертиза як спосіб дослідження, витягання і пізнання фактичних обставин, а висновок експерта, сформульований на основі досліджень.

Висновок експерта - це докладний опис проведених експертом досліджень та зроблені за їх результатами висновки, обґрунтовані відповіді на запитання, поставлені особою, яка залучила експерта, або слідчим, суддею чи судом, що доручив проведення експертизи. У висновку розрізняють зміст (висновок, обґрунтований проведеним дослідженням) і форму (письмовий висновок). Обидва компоненти однаково важливі при визначенні доказової сили висновку експерта. Якщо висновок експерта слідчий або суд визнає необґрунтованим, тобто викликає сумніви застосовувана експертом методика або не досліджені всі матеріали по кримінальній справі, то висновок як судовий доказ ними відкидається.

Недотримання форми складання, незважаючи на обґрунтований і об'єктивний висновок експерта, також не дає можливості визнати його судовим доказом. Наприклад, експерт провів дослідження, але не виклав його хід і результати у письмовому вигляді або не підписав висновок. Це недотримання форми самого документа.

Важливим етапом використання експертного висновку є його оцінка з точки зору придатності в якості законного доказу. Спираючись на вимоги

процесуального законодавства, можна стверджувати, що висновок експерта повинен відповідати критеріям відносності, допустимості, достовірності та доказового значення. Для цього необхідно встановити:

- 1) достатність об'єктів і матеріалів, спрямованих на експертизу;
- 2) наукову обгрунтованість методів, які використовував експерт при проведенні експертизи;
- 3) повноту проведених експертом досліджень, на підставі яких зроблено висновок;
- 4) обгрунтованість висновку дослідними положеннями науки, фактичними даними кримінальної справи і результатами проведених експертом досліджень;
- 5) повноту висновку, його ясність, відповідність відповідей експертному завданню.

Виходячи з цього, факультативними (не встановленими законодавчо, але такими, що мають значення при інтерпретації і використанні висновків експерта) є принципи кваліфікованості, визначеності та доступності.

Під відносністю доказів слід розуміти їх зв'язок з предметом доказування і з іншими обставинами справи, встановлення яких необхідно для досягнення мети судочинства. Належність доказів є прояв їх властивості підтверджувати або спростовувати істотні для справи обставини [33, с.146].

Вирішення питання про відносності експертного висновку як доказу передбачає з'ясування, чи входять питання, поставлені перед експертом-бухгалтером на дозвіл, в предмет доказування і чи здатен отриманий висновок з урахуванням його змісту встановлювати та / або доводити діяння, складові злочину. Для вирішення питання про відносності доказів необхідно мати чітке уявлення про склад злочину, який є предметом доказування. Так, наприклад, при проведенні судово-бухгалтерської експертизи з питання невиконання заробітної плати питання типу «яка сума заробітної плати була нарахована співробітникам підприємства за період?» або «яка сума була утримана і виплачена співробітникам підприємства за період?» будуть

відноситися до предмета доказування - визначення суми заборгованості по заробітній платі, а питання типу «на які цілі було спрямовано кошти підприємства в зазначеному періоді?» не буде пов'язаний прямо з предметом доказування, а отже, відповідь на таке питання до доказів відноситися не буде.

При оцінці допустимості висновку експертизи повинно бути перевірено з точки зору відповідності до процесуального законодавства: чи не підлягає експерт відведення; чи дотримані права зацікавлених осіб при призначенні та проведенні експертизи; чи правильно оформлено висновок, чи маються на ньому всі необхідні реквізити; чи допустимі об'єкти, досліджені експертом, вони процесуально «доброякісні». Іншими словами, оцінка допустимості передбачає перевірку його законності, дотримання процесуальних норм при призначенні, проведенні експертизи, оформлення та подання суду її результатів у вигляді висновку. При цьому дотримання вимоги законності вимагає не тільки відповідність укладення вимогам процесуальної форми, а й іншим правовим приписам, що гарантує права. Наприклад, якщо експерт для встановлення суми нарахованої та виплаченої заробітної плати запросить безпосередньо у співробітників розрахункові листки і на основі них зробить висновки, то ці висновки не матимуть доказового значення, оскільки недотримання процесуального порядку отримання матеріалів для дослідження тягне неприпустимість використання висновку, сформульованого на основі таких матеріалів, як доказ у суді.

Критерій достовірності включає в себе обґрунтованість та правильність висновків, тобто наскільки вони відповідають дійсності; наскільки висновки експерта обґрунтовані, аргументовані і підтверджені дослідженнями; як вони пов'язані з іншими доказами у справі; їх зміст, структура і внутрішня логіка. Тут перевіряється:

- надійність застосовуваної експертом методики;
- чи достатньо представлено експерту досліджуваного матеріалу;
- правильність пред'явлених експерту вихідних даних;

- повнота проведеного експертного дослідження;
- правильність застосування методів дослідження;
- наскільки висновок експерта відповідає дослідницькій частині.

Очевидно, що оцінка таких елементів змісту висновку експерта, як правильність обраної ним методики дослідження та її реалізації, вимагає володіння спеціальними знаннями. Оцінка достовірності тут припускає логічний аналіз всіх складових частин висновку. При цьому необхідно перевірити, чи є у висновку обґрунтування вибору спеціальних методик і посилання на їх апробованість. В оцінку достовірності висновку включається також оцінка надійності застосованих експертом методик. Практика знає випадки використання експертами (особливо приватними) застарілих або не ухвалених методик, неправильного вибору коефіцієнтів чи інших табличних даних. Тому тут необхідно перевірити відомість використовуваних показників, відповідність порядку їх розрахунку діючим нормативним актам і т.д.

Критерій доказового значення (сили) виражається в тому, які обставини встановлені експертом. Перш за все, доказове значення висновку експерта визначається тим, які обставини ним встановлюються, чи входять вони до предмету доказування у справі. У тих випадках, коли встановлювані експертом факти не входять до предмету доказування, вони є непрямими доказами. Висновки експерта, що є непрямими доказами, можуть бути покладені в основу вироку (рішення) суду тільки в сукупності з іншими доказами, вони можуть бути лише ланкою в такій сукупності. Однак обставини, які встановили експерти, і ставлення їх до предмета доказування (пряме чи непряме) залежать від постановки питання, тобто від особи, що призначила експертизу. Інший аспект доказового значення - категоричність висновків. Найбільшу силу мають висновки експерта категоричні, без застережень, підтвержені іншими доказами. Слабшим за силою доказування є висновком експерта, в якому він робить імовірнісні висновки.

Висновок експерта про факт перевіряється на основі та у зв'язку з іншими доказами, з системою фактичних даних по справі. Обставини конкретної справи не є єдиним критерієм істинності висновку експерта. Так, встановлений екпертом факт може суперечити низці відомих слідчому і суду фактичних даних. Протиріччя, розбіжність і неузгодженість укладання з іншими доказами не завжди є достатньою підставою для твердження, що висновки експерта помилкові: можливі недостовірність, невідповідність дійсності окремих обставин, встановлених у справі. В таких випадках слідчий продовжує збір і дослідження доказів, в тому числі шляхом проведення додаткової або повторної експертизи. Отримані нові докази і встановлена сукупність фактів і обставин дозволяють перевірити істинність раніше зібраних доказів, і не виключено, що буде підтверджено відповідність дійсності спочатку встановленого екпертом факту.

Принцип кваліфікованості означає, що експерт може формулювати тільки такі висновки, для побудови яких необхідна досить висока кваліфікація, відповідні спеціальні знання. Питання, які потребують таких знань, які були вирішені на базі простого житейського досвіду, не повинні ставитися перед екпертом і вирішуватися ним, а якщо все ж вирішені, то висновки по них не мають доказового значення.

Принцип визначеності означає, що неприпустимі невизначені, двозначні висновки, що дозволяють різне тлумачення (наприклад, про «однаковість» або «аналогічність» об'єктів, без вказівки на конкретні співпадаючі ознаки).

Принцип доступності встановлює, що, відповідно до нього, в процесі доведення можуть бути використані тільки такі висновки експерта, які не вимагають для своєї інтерпретації спеціальних знань; вони доступні для слідчих, суддів та інших осіб. Тому за наявності спеціальних термінів або розрахункових показників у висновку повинна бути приведена їх інтерпретація.

Відзначаючи специфіку проведення судово-бухгалтерських експертиз, треба зауважити, що відповідно до вимог Кримінально-процесуального кодексу України висновки з дослідження документів бухгалтерського обліку та звітності, інших об'єктів експертизи повинні складати єдину систему причинно-наслідкових (логічних) зв'язків, що складається з взаємозв'язаних елементів. У зв'язку з цим експерт-бухгалтер встановлює невідповідність вимогам нормативних актів, що регулюють організацію бухгалтерського обліку та контролю за його веденням і складанням звітності, внутрішнього контролю за дотриманням податкового законодавства, дотримання договірних зобов'язань, а також розміру заподіяної шкоди.

Таким чином, при оцінці висновку експерта воно зіставляється з іншими доказами по справі, виявляється ступінь його повноти і обґрунтованості, перевіряється дотримання процесуальних прав суб'єктів процесу (при призначенні і проведенні експертизи). Вивчення висновку дає слідчому необхідну інформацію для його оцінки. Допит експерта не є необхідним і обов'язковим елементом вивчення експертного висновку. Якщо слідчий не знаходить підстав для допиту експерта, висновок досліджується звичайними способами, тобто зіставляється з іншими доказами по справі.

У результаті оцінки висновку експерта слідчий (суд) може прийняти одне з таких рішень:

1) визнати висновок експерта повним та обґрунтованим, таким, що має значення у справі;

2) визнати висновок неповним або недостатньо зрозумілим та при необхідності призначити додаткову експертизу або допитати експерта відповідно до ст. 201 Кримінально-процесуального кодексу України;

3) визнати висновок експерта необґрунтованим або сумнівним щодо його правильності та при необхідності призначити повторну експертизу або провести інші процесуальні дії, спрямовані на перевірку висновків експерта.

Таким чином, очевидно, що реалізація мети експертного дослідження - отримання достовірних доказів у справі - залежить від того, наскільки якісно

обґрунтовані і підтверджені висновки експерта, а отже, від методики експертного дослідження.

Проте на даний час висновок експерта-бухгалтера не використовується повній мірі, тобто висновок оцінює слідчий (суд) і направляє в архів (рис.3.1). Хоча зміст висновку часто містить суттєвий методичний матеріал з

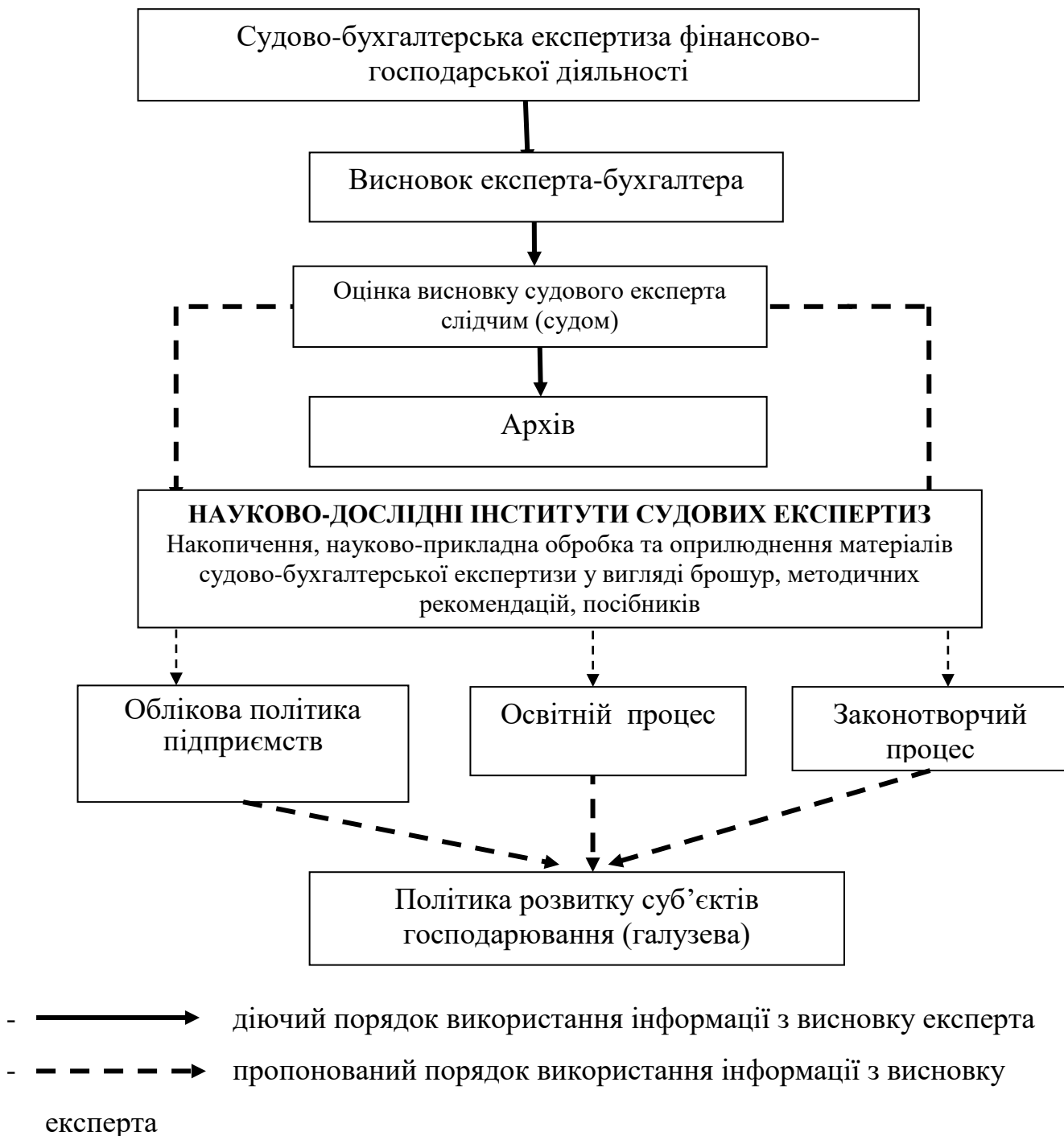

Рис.3.1. Механізм використання результатів судово-бухгалтерської експертизи діяльності

бухгалтерського обліку, ми пропонуємо запровадити організаційний механізм використання результатів судово-бухгалтерської експертизи, який дозволить повною мірою застосувати на практиці експертні знання (рис.3.1).

Запропонований механізм передбачає накопичення, науково-прикладну обробку та оприлюднення матеріалів судово-бухгалтерської експертизи у вигляді брошур, методичних рекомендацій, посібників. Відповідальними за таке узагальнення доречно встановити науково-дослідні інститути судових експертиз. В подальшому узагальнені матеріали експертиз у вигляді брошур можуть використовуватись як мінімум за такими напрямками:

- в освітньо-професійному процесі;
- в обліковій політиці підприємств;
- як інформаційно-довідкова база в галузевих міністерствах;
- в законотворчій роботі Міністерства юстиції України.

Такий підхід розвиває межі сприйняття бухгалтерської експертизи від процесуальної складової судово-слідчої діяльності до повноцінної науки, здатної створювати власний методико-прикладний продукт, затребуваний у інших професійних сферах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аверьянова, Т.В. Судебная экспертиза. Курс общей теории [Текст] / Т.В. Аверьянова. – М. : Норма, 2007. – 479 с.
2. Адамик О. В. Внутрішньогосподарський контроль податкових розрахунків: організація та методика здійснення // Наука молода: зб. наук. праць. молод. вчених Терноп. нац. екон. ун-ту.–Тернопіль. – 2005. – Випуск №3. – С. 116-121
3. Алибеков, Ш. И. Мошенничество и фальсификация в бухгалтерском учете [Текст] / Ш. И. Алибеков // Аудит и финансовый анализ. – 2008. – № 5. – С. 7-11.
4. Алибеков, Ш. И. Пределы компетенции эксперта-бухгалтера при производстве судебно-бухгалтерской экспертизы [Текст] / Ш. И. Алибеков // Право и экономика. – 2006. – № 9. – С. 72-78.
5. Асаул, А. Н. Теория и практика принятия решений по выходу организаций из кризиса [Текст] / А. Н. Асаул, И. П. Князь, Ю. В. Коротаева ; под ред. проф. А. Н. Асаула. – СПб. : АНО «ИПЭВ», 2007. – 224 с.
6. Бебик, В. М. Інформаційно-комунікаційний менеджмент у глобальному суспільстві : психологія, технології, техніка паблік рилейшнз [Текст]: монографія / В. М. Бебик. – К. : МАУП, 2005. – 440 с.
7. Белоглазек, А.И. Эксперты в международных условиях (в гражданских и уголовных судебных процессах, арбитражных и инвестиционных разбирательствах) [Текст] / А.И. Белоглазек, Р. Хотова. – К. : Таксон, 2011. – 504 с.
8. Бентам, И. О судебных доказательствах : Трактат Иеремии Бентама [Текст] / И. Бентам ; по изд. Дюмана ; пер. с фр. И. Гороновича. – К. : Тип. М. П. Фрица, 1876. – 440 с.
9. Білуха, М. Т. Судово-бухгалтерська експертиза [Текст]: підручник / М. Т. Білуха. – К. : Видавнича компанія «Воля», 2004. – 656 с.
10. Булохов, А. Г. Пособие по судебно-бухгалтерской экспертизе / А. Г. Булохов. – М. : Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1941. – 75 с.

11. Бутинець, Ф. Ф. Господарський контроль як наука і система знань [Текст] / Ф. Ф. Бутинець, Т. А. Бутинець // Проблеми теорії та методології бухгалтерського обліку, контролю і аналізу : міжнародний збірник наукових праць. – 2011. – Вип. 3(21). – С. 14-27.
12. Бутинець, Ф. Ф. Судово-бухгалтерська експертиза [Текст]: навч. посіб. для студентів спец. «Облік і аудит» / за ред. проф. Ф. Ф. Бутинця. – Житомир : ПП «Рута», 2004. – 460 с.
13. Вільгушинський, М.Й. Тактика судового слідства в системі криміналістики [Текст]: монографія / за ред. В.Ю. Шепітька. – Х. : Право, 2013. – 168 с.
14. Власова, Т. В. Социальная экспертиза [Текст]: уч. пособ. / Т. В. Власова, М. Д. Сущинская. – СПб. : Изд-во СПбГУЭФ, 2014. – 152 с.
15. Волков, В. И. Методология комплексной экспертизы инвестиционных программ и проектов [Текст]: монография в 2-х частях / В. И. Волков. – М. : РИНКЦЭ, 2015. Ч.1. – 370 с.
16. Волков, В. И. Основы теории и практики экспертной деятельности [Текст]: монография / В. И. Волков. – М. : АМИ, 2014. – 192 с.
17. Волкова, І. А. Судово-бухгалтерська експертиза [Текст]: навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / І. А. Волкова. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 84 с.
18. Всеукраїнська експертна мережа. Офіційний сайт. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.experts.in.ua/e_set/index.php. – Назва з екрана.
19. Герберт Саймон. Науки об искусственном [Текст]: пер с англ. / Саймон Герберт. – [2-е. изд.]. – М. : Эдиториал УРСС, 2004. – 144 с.
20. Глібко, В.М. Судова бухгалтерія [Текст]: підручник / В.М. Глібко, О.П. Бушан. – Х. : Право, 2011. – 192 с.
21. Глібко, В.М. Теоретичні та організаційні основи призначення і проведення судово-економічної експертизи [Текст] / В.М. Глібко // Теорія і практика правознавства, 2013. – Вип. 2. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/tipp_2013_2_46.pdf

22. Головина, Т. А. Экономическая природа и направления реализации контроллинга в системе управления производственными затратами [Текст] / Т. А. Головина // Актуальные вопросы экономики и управления : материалы Междунар. науч. конф. (г. Москва, апрель 2011 г.). – М., 2011. – Т. II. – С. 86-91.

23. Головченко, Л. М. Правове регулювання судової експертизи: перспективи та розвиток [Електронний ресурс] / Людмила Миколаївна Головченко // Міністерство юстиції України : [офіційний веб-сайт]. – Режим доступу: <http://cul.com.ua/preview/ose.pdf> - Назва з екрану

24. Голубков, Е. П. Сущность и характерные особенности управленческих решений [Электронный ресурс] / Евгений Петрович Голубков // Менеджмент в России и за рубежом. – 2013. – № 2. – Режим доступа к журн.: <http://www.mevriz.ru/articles/2003/2/1123.html>. – Название с экрана.

25. Гончаренко, В.Г. Експертизи у судочинстві [Текст]: наук.-практ. посіб. / за заг. ред. В.Г.Гончаренка, І.В.Гори. – К.: Юрінком Інтер, 2015.,504с.

26. Гордійчук, М. І. Судово-бухгалтерська експертиза: погляд в минуле [Текст] / М. І. Гордійчук // Вісник ЖІТІ. Серія економічні науки. – 2002. – № 22. – С. 69-78.

27. Гринів, Л. С. Екологічна економіка [Текст]: навч. посіб. / Л. С. Гринів. – Львів : Магнолія - 2006, 2010. – 358 с.

28. Дени Дюпре. Нормы и стандарты экспертизы во Франции [Текст] / Дени Дюпре // Семинар национального уровня «Содействие реформе правосудия Казахстана» (г. Астана, 27 июня 2014 г.). [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.zakon.kz/4637958-normy-i-standarty-jekspertiry-vo.html>. - Назва з екрану

29. Дікань, Л.В. Судово-економічна експертиза [Текст]: навч. посіб. / Л.В. Дікань, В.Д. Понікаров, О.В. Кожушко. – Х. : Вид ХНЕУ ім.С. Кузнеця, 2014. – 432 с.

30. Дондик, Н.Я. Судова бухгалтерія [Текст] / Н.Я. Дондик, Г.П. Дондик. - К.: Центр учбової літератури, 2011. - 208 с.

31. Дубоносов, Е.С. Судебная бухгалтерия [Текст]: учебно-практическое пособие / Е. С. Дубоносов. – М.: Книжный мир, 2005. – 252 с

32. Духновська, Л.М. Судово-бухгалтерська експертиза [Текст]: навч. посіб. / Л.М. Духновська. – К. : НУХТ, 2012. – 143 с.
33. Дьячков, А. М. Применение специальных бухгалтерских познаний при расследовании хищений [Текст]: учебное пособие / А. М. Дьячков. – М. : Спарт, 2000. – 123 с.
34. Erdward Elgar. On Economic Institutions: Theory and Applications, Aldershot: 1995. – С.19.
35. Експертизи у судовій практиці [Текст]: наук.-практ. посіб. / за заг. ред. В.Г. Гончаренка. –2-ге вид. – К. : Юрінком Інтер, 2010. – 400 с.
36. Еремин, А. Л. Ноогенез и теория интеллекта [Текст] / А. Л. Еремин. – Краснодар : СовКуб, 2005. – 356 с.
37. Жук, В.М. Інституціональне забезпечення розвитку бухгалтерського обліку в Україні [Текст] / В.М. Жук // Фінанси України. - 2010. - № 11. - С.101-110.
38. Журавель, В.А. Проблеми експертного дослідження в кримінальному судочинстві [Текст] / В.А. Журавель // Актуальні питання судової експертизи та криміналістики : матеріали міжнарод. наук.-практ. конф., присвяченої 90-річчю створення Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз ім. Засл. проф. М.С. Бокаріуса (Харків, 7-8 листопада 2013 р.). – Х. : Право, 2013. – С. 9.
39. Закон України „Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні” [Електронний ресурс]. – Режим доступу до закону: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=996-14>. – Назва з екрану
40. Закон України «Про судову експертизу» [Електронний ресурс]. – Режим доступу до закону: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4038-12> – Назва з екрану
41. История судебной экспертизы [Электронный ресурс] // Мир экспертиз – бесплатная юридическая библиотека : [веб-сайт]. – Режим доступа : <http://mir-ekspertiz.info/istoriya-sudebnoj-ekspertizy/>. – Название з екрана.
42. Климович, Л.П. Научные основы современной экономической экспертизы [Текст]: монография / Л.П. Климович. – М. : Проспект, 2014. – 143 с.

43. Кривцова, Т.О. Удосконалення правового забезпечення судово-економічних експертиз [Текст] / Т.О. Кривцова // Бізнес-інформ. – 2015. – № 2. – С. 15-17
44. Лега, О.В. Еволюція поглядів на концептуальні проблеми розвитку судово-бухгалтерської експертизи [Текст] / О.В. Лега // Економічні науки. Сер. Економіка та менеджмент. – 2012. – Вип. 9(2). – С.248 – 253.
45. Литвак, Б. Г. Разработка управленческого решения : учеб. для вузов по спец. «Менеджмент» [Текст] / Б. Г. Литвак. – [3-е изд., испр.]. – М. : Дело, 2002. – 392 с.
46. Литвак, Б. Г. Экспертные оценки и принятие решений [Текст] / Б. Г. Литвак. – М. : Патент, 1996. – 271 с.
47. Лінючев, Г.В. Експертизи матеріалів документів: деякі сучасні можливості, методи та засоби дослідження [Текст] / Г.В. Лінючев // Судова експертиза. – 2014. – № 1. – С. 30-34.
48. Малиненко, В. Е. Упевненість при прийнятті рішень [Текст] / В. Е. Малиненко // Проблеми науки. – 2008. – № 7. – С. 17-21.
49. Малюга, Н. М. Чи є судово-бухгалтерська експертиза методом контролю? [Текст] / Н. М. Малюга // Вісник ЖІТІ. Економічні науки. – 2002. – № 19. – С. 180-182.
50. Мельникова, О. А. Особливості праці управлінського персоналу та їх вплив на мотивацію праці [Текст] / О. А. Мельникова // Формування ринкової економіки. – 2015. – № 3. – С. 385-394.
51. Мескон Майкл. Основы менеджмента [Текст]: пер. с англ. / Майкл Мескон, Майкл Альберт, Франклин Хедоури. – М. : Дело, 1997. – 704 с.
52. Мисака, Г. В. Теоретико-організаційні засади підвищення ефективності проведення судово-бухгалтерської експертизи [Електронний ресурс] / Г. В. Мисака, Г. М. Данильченко // Економічний форум. – 2014. – № 2. – С. 12-17. – Режим доступу до журналу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/ekfor/2011_2/67.pdf. – Назва з екрана.

53. Мумінова-Савіна, Г. Г. Судово-бухгалтерська експертиза [Текст]: навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисцип. / Г. Г. Мумінова-Савіна. – К. : КНЕУ, 2004. – 268 с.

54. Нарейко, В. Розробка управлінського рішення [Текст] / В. Нарейко // Економіка та держава. – 2012. – № 1. – С. 60-63.

55. Натуркач, Н.Є. Висновок експерта – бухгалтера та його значення [Текст] / Н.Є. Натуркач // Зростання ролі бухгалтерського обліку в сучасній економіці: збірник тез та доповідей I Міжнародної науково-практичної інтернет - конференції (21 лютого 2013 р.; м. Київ) / Відпов. за вип. Б.В. Мельничук К.: ТОВ «Всеукраїнський інститут права і оцінки», 2013. – С.517-520

56. Натуркач, Н.Є. Зростання судово-бухгалтерської експертизи в сучасному соціально-економічному середовищі [Текст] / Н.Є.Натуркач // Сучасні проблеми і перспективи розвитку, аналізу та контролю в умовах глобалізації економіки: матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. молодих науковців, аспірантів, здобувачів і студентів (7 грудня 2012 р.) / відп. ред. З.В.Герасимчук. – Луцьк: РВВ Луцького національного технічного університету, 2012. – С.288-291.

57. Натуркач, Н.Є. Посилення організаційно-методичних засад проведення бухгалтерської експертизи [Текст] / Н.Є. Натуркач // Облік і фінанси АПК. – 2011. – № 1. – С. 63-66.

58. Натуркач, Н.Є. Суть та місія судово-бухгалтерської експертизи в ринкових умовах господарювання [Текст] / Н.Є.Натуркач // Запровадження МСФЗ в Україні: проблеми та перспективи для аграрного сектору. VII Міжнародна науково-практична конференція. ННЦ «ІАЕ» НААН, 25 листопада 2011р.:збірник тез виступів / Відпов. за вип. Б.В.Мельничук. – К.:ТОВ «Юр-Агро_Веста», 2011.– С. 319-321.

59. Нафиев, С. Х. Экономические преступления. Судебно-бухгалтерская экспертиза как метод предупреждения экономической преступности [Текст]: учебное пособие / С. Х. Нафиев, Г. Р. Хамидуллина. – М. : Экзамен, 2016. – 245 с.

60. Нестеров, А. В. Еще раз об экспертократии [Электронный ресурс] / А. В. Нестеров // Россия : тенденции и перспективы развития. Ежегодник. – 2013. – Вып. 8. – Ч. 2. – С. 77-83. – Режим доступа: <http://publications.hse.ru/chapters/81094500>. – Название с экрана.

61. Нестеров, А. В. История экспертизы и экспертика [Электронный ресурс] / А. В. Нестеров // Теория и практика судебной экспертизы. – 2011. – № 3. – С. 12-19. – Режим доступа : <http://publications.hse.ru/articles/72612833>. – Название с экрана.

62. Нестеров, А. В. Прагматические и теоретические проблемы экспертики [Электронный ресурс] / А. В. Нестеров // Эксперт-криминалист. – 2011. – № 2. – С. 33-36. – Режим доступа к журн.: http://www.juristlib.ru/book_9044.html. – Название с экрана.

63. Нестеров, А. В. О зарождении и развитии некоторых категорий экспертики [Текст] / А. В. Нестеров // Эксперт-криминалист. – 2012. – № 12. – С. 20-25.

64. Остап'юк, Н.А. Фінансові ресурси як предмет злочину: економіко-правовий аналіз [Текст] / Н. А. Остап'юк, О. В. Процюк // Фінансовий простір. - 2014. - № 2. - С. 124-128.

65. Панасюк В.М., Ковальчук Є.К. Бухгалтерський облік як інформаційна система управління // Економічний аналіз. – 2010. – С. 77-80

66. Панасюк В.М., Підлужна Н.М. Формування інформаційно-аналітичної бази підприємства // Проблеми економіки України. – 2006. – Випуск 11. – С. 79-83

67. Пантелеєв, В. П. Концепція внутрішньогосподарського контролю діяльності підприємств: методологія, організація, розвиток : автореф. дис. ... док. екон. наук : 08.00.09 / Пантелеєв Володимир Павлович ; Державна академія статистики, обліку та аудиту Державного Комітету статистики України. – Київ, 2009. – 42 с.

68. Панченко, І.А. Завдання та функції судово-бухгалтерської експертизи [Текст] / І.А. Панченко // Вісник ЖДТУ. Серія економічні науки. – 2014. – №3 (29). – С. 128-133.

69. Панченко, І.А. Роль експерта-бухгалтера та спеціаліста у судовому процесі [Текст] / І. А. Панченко // М.І. Туган-Барановський – видатний вчений-економіст. Спадщина та новації: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції / Гол. ред. О.О. Шубін. – Донецьк: Дон ДУЕТ, 2009. – Т.ІІІ. – 224 с.

70. Перезозова, І. В. Эпистемологические основы экономической экспертизы [Текст] / И. В. Перезозова // European Applied Sciences. – Stuttgart, Germany: ORT Publishing. – № 6. – 2013 (June) –Vol. 2. – 226 p. – P. 166–169.

71. Перезозова, І. В. Економічна експертиза системи управління конкурентоспроможністю підприємства в частині управлінських показників / І. В. Перезозова, І. М. Станьковська // Теоретичні та практичні аспекти стійкого розвитку фінансової системи [Текст]: монографія / За ред. д.е.н. професора О. О. Непачатенко. – Умань, 2013. – Ч. 2. – С. 159-168.

72. Перезозова, І. В. Історико-ретроспективний аналіз становлення економічної експертизи в Україні [Текст]/ І. В. Перезозова // Культура народів Причорномор'я / Научный журнал / Гл. ред. Катунин Ю. А. – Серія «Економіка.» – Симферополь : Межвузовский центр «Крым», 2013. – № 256 – 253 с. – С. 38–43.

73. Перезозова, І. В. Номінативне поле концепту «економічна експертиза» в сучасних умовах його застосування в процесі здійснення фінансового контролю [Текст]/ І. В. Перезозова // Економіка: реалії часу / Гол. ред. Філіпова С. В. – 2013. – № 2 (7). – 191 с. – С. 150–156. – Режим доступу до журн.: <http://www.economics.opu.ua> – Назва з екрана.

74. Перезозова, І. В. Структурна модель формування особистісного потенціалу експерта-економіста [Текст]/ І. В. Перезозова // Вісник Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаніка – Серія «Економіка». – Івано-Франківськ, 2012. – Вип. 9. – С. 116-121.

75. Перезозова, І. В. Теоретико-методологічні основи економічної експертизи як форми фінансового контролю [Текст]: [монографія] / Ірина Володимирівна Перезозова. – Івано-Франківськ : Тіповіт, 2013. – 320 с.

76. Петренко, В. П. Інтелектуальні ресурси соціально-економічних систем: аспекти інноваційного управління [Текст] : монографія / В. П. Петренко. – Івано-Франківськ : ПП Курилюк, 2009. – 196 с.

77. Петренко, В. П. Проблеми інтелектуалізації управління: інтелектуальна модель особи керівника [Текст] / В. П. Петренко // Науковий журнал «Вісник Хмельницького національного університету». Серія економічні науки. – 2007. – Т. 1. – № 6. – С. 43–46.

78. Петренко, В. П. Управління діяльністю підприємств нафтогазового комплексу на засадах інтелектуалізації та інтелектокористування [Текст] : монографія / В. П. Петренко, С. Я. Кісь, Е. А. Швидкий. – Івано-Франківськ : Піраміда, 2013. – 278 с.

79. Петренко, В. П. Управління процесами інтелектокористування в соціально-економічних системах [Текст] : монографія / В. П. Петренко. – Івано-Франківськ : Нова зоря, 2006. – 352 с.

80. Пиріг, І.В. Теоретико-прикладні проблеми експертного забезпечення досудового розслідування [Текст]: монографія / І.В. Пиріг. – Дніпропетровськ : Ліра ЛТД, 2015. – 432 с.

81. Пілецька, Н. Економічна термінологія як об'єкт дослідження [Текст]/ Н. Пілецька // Проблеми Української термінології. – Львів. : Вид-во Нац. ун-ту «Львівська Політехніка», 2008. – № 620. – С. 175-181.

82. Попова, Л.В. Бухгалтерский учёт и судебнo-бухгалтерская експертиза [Текст]: учебное пособие / Л.В. Попова, Н.А. Шибаева, Р.Е. Исакова. – М.: Издательство "Дело и Сервис", 2013. – 192 с.

83. Попович, О. В. Основні особливості судово-бухгалтерської експертизи, які відрізняють її від методів господарського контролю [Електронний ресурс] / О. В. Попович // Проблеми підвищення ефективності інфраструктури : фаховий збірник наукових праць (економічні науки). – 2011. – № 29. – Режим доступу до журн.: <http://jrn1.nau.edu.ua/index.php/PPEI/article/view/285/274>. – Назва з екрана.

84. Про затвердження Порядку атестації та державної реєстрації методик проведення судових експертиз : Постанова Кабінету Міністрів України

від 2 лип. 2008 р. № 595 [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/595-2008-п>. – Назва з екрана.

85. Пушкар, М. С. Контролінг – інформаційна підсистема стратегічного менеджменту [Текст] : монографія / М. С. Пушкар, Р. М. Пушкар. – Тернопіль : Карт-бланш, 2004. – 370 с.

86. Пушкар, М. С. Теорія пізнання у розвитку науки про контроль : монографія / М. С. Пушкар. – Тернопіль : Карт-бланш, 2011. – 140 с.

87. Реєстр методик проведення судових експертиз Міністерства юстиції України [Електронний ресурс] // Міністерство юстиції України : [веб-сайт]. – Режим доступу: <http://rmpse.minjust.gov.ua/search/4>. – Назва з екрана.

88. Репешко, П. І. До питання кадрового забезпечення державних судово-експертних установ [Текст]/ П. І. Репешко // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Сер. : Політологія. - 2014. - Т. 131. - Вип. 118. - С. 136-139.

89. Рудницький, В.С. Судово-бухгалтерська експертиза економічних правопорушень (опорний конспект) [Текст]: навчальний посібник / В.С. Рудницький, Р.Ф. Бруханський, П.Я.Хомин. – К.: ВД “Професіонал”, 2004. – 304 с.

90. Саченко С.І. Внутрішньогосподарський контроль у системі управління виробничими витратами // Науковий журнал ТДЕУ: Випуск 12/ матеріали Міжнародної науково – практичної Конференції(15-16 грудня 2005 р.). – Тернопіль: Економічна думка, 2005. – С. 270-272

91. Світлоока, В. Ф. Стан сформованості інституту економічної експертизи в Україні [Текст] / В. Ф. Світлоока // Держава та регіони. Серія «Економіка та підприємництво» – 2011. – № 6. – С. 39-43.

92. Скиданов, И. П. Управленческое предвидение (методология, диагностика, дидактика) [Текст]/ И. П. Скиданов. – СПб. : СПбГАСУ, 2006. – 200 с.

93. Скоун, Т. Управленческий учет: как его использовать для контроля бизнеса [Текст] / Т. Скоун ; ред. Н. Д. Эриашвили ; пер. с англ. Н. Д. Эриашвили, Е. А. Ананькина. – М. : Аудит, ЮНИТИ, 1997. – 179 с.

94. Слободян, Я.І. Методики проведення судових експертиз: проблемно-орієнтувальний аналіз [Текст] / Я.І. Слободян // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). - 2013. - № 1. - С. 265-272.

95. Соколов, Я. В. Бухгалтерский учет, аудит и судебная бухгалтерия [Текст] / Я. В. Соколов, С. М. Бычкова // Аудиторские ведомости. – 2000. – № 4. – С. 52-63.

96. Стахів, О. Система оцінювання управлінських рішень в контексті контролю якості за міжнародним стандартом ISO 9001 [Текст] / О. Стахів // Персонал. – 2006. – № 9. – С. 68-72.

97. Стельмах, Н.Е. Дефиниция объекта судебно-бухгалтерской экспертизы [Текст] / Н.Е. Стельмах // Актуальные проблемы социально-экономического развития Российской Федерации: тезисы докладов II Международной научной конференции аспирантов / под ред. Ю.Г.Швецова. – Барнаул : Изд-во ААЭП, 2014.– С 77-80.

98. Стельмах, Н.Є Економіко-правова сутність судово-бухгалтерської експертизи в ринкових умовах господарювання [Текст] / Н.Є.Стельмах // Облік і фінанси – 2014. – № 4(66). – С. 64–68.

99. Стельмах, Н.Є. Бухгалтерська експертиза як соціально-економічний інститут [Текст] / Н.Є. Стельмах // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Економічні науки» / Редколегія: Шапошников К.С. (головний редактор) та інші. – Херсон: ХДУ, 2015. – Випуск 15. Частина 4. – С. 156-161.

100. Стельмах, Н.Є. Підготовка експертів-бухгалтерів: проблеми та перспективи [Електронний ресурс] / Н.Є. Стельмах // Ефективна економіка. – 2015. – № 1. – Режим доступу: <http://www.economy.nauka.com.ua/>. – Назва з екрану.

101. Уёмов, А. И. Лекции по метафизике [Текст] / А. И. Уёмов // Лекции и задачи по метафизике. – Одесса : Астропринт, 2009. – Ч. 1. – 164 с.

102. Управління конкурентоспроможністю підприємства [Текст]: навч. посіб. / [С. М. Клименко, О. С. Дуброва, Д. О. Барабась, Т. В. Омеляненко]. – К. : КНЕУ, 2006. – 527 с.

103. Устенко, А. О. Управління інтегративною соціально-економічною системою підприємства (інформаційно-аналітичний аспект) [Текст]: монографія / А. О. Устенко, О. Я. Малинка. – Івано-Франківськ : Фоліант, 2013. – 270 с.

104. Устенко, А. Розроблення підходів до оцінювання якості менеджменту організації [Текст] / А. Устенко, А. Мельник // Галицький економічний вісник. – 2012. – № 4(37). – С. 83-88.

105. Федчишина, В.В. Методика судово-бухгалтерської експертизи: підходи до визначення [Текст] / В.В. Федчишина // Вісник Житомирського державного технологічного університету / Серія: економічні науки. – Житомир: ЖДТУ, 2009. – № 4(50). – С. 173-176.

106. Федчишина, В.В. Судово-бухгалтерська експертиза та контроль: взаємозв'язок категорій [Текст] / В.В. Федчишина // Проблеми теорії та методології бухгалтерського обліку, контролю і аналізу. Міжнародний збірник наукових праць / Серія: Бухгалтерський облік, контроль і аналіз. / Відповідальний редактор д.е.н., проф. Ф.Ф. Бутинець. – Житомир: ЖДТУ. – 2009. – №. 3(15) – С. 307-316.

107. Хамидуллина, Г.Р. Судебно-бухгалтерская экспертиза [Текст] / Г.Р. Хамидуллина. – М.: Издательство «Экзамен», 2004. – 96 с.

108. Хвостіна, І. М. Підприємство з точки зору процесів циркуляції інформаційних потоків [Текст] / І. М. Хвостіна // Формування економічних відносин в умовах становлення ринку : збірник наукових праць ТНЕУ. – Тернопіль, 2008. – Вип. 12. – С. 45-56

109. Хомутенко, О.В. Аналіз інформаційного забезпечення організаційної технології проведення судово-економічної експертизи [Текст] / О.В. Хомутенко. // Економіка і регіон. – № 3 (34). – 2012. – ПолтНТУ. – С. 222 – 227.

110. Хорват, П. Концепция контроллинга: Управленческий учет. Система отчетности. Бюджетирование [Текст]: пер. с нем. / Horvat & Partners. – [2-е изд.]. – М. : Альпина Бизнес Букс, 2006. – 269 с.

111. Хукаленко, П. Л. Всебічна об'єктивна оцінка факторів, що впливають на процес прийняття рішень [Текст] / П. Л. Хукаленко // Фінансовий контроль. – 2004. – № 4. – С. 49-51.

112. Чередніченко, А. П. Межі компетенції судового експерта-економіста при наданні умовно-категоричних висновків [Електронний ресурс] / А. П. Чередніченко, І. В. Болоніна. – Режим доступу: www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/krise/2009_55/22.pdf. – Назва з екрана.

113. Шмонин, А.В. Расследование экономических пре ступлений [Текст]: / А.В.Шмонин – М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и Ко», 2004. – 304 с.

114. Экспертиза в современном мире [Текст]: от знания к деятельности / [Под ред. Иванченко Г. В., Леонтьева Д. А.]. – М. : Смысл, 2006. – 454 с.

115. Экспертные учреждения Украины. Офіційний сайт. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://antiraid.com.ua/directory/jekspertnye-ucherezhdjenija-ukrainy.html>. – Назва з екрана.

116. Эмерсон, Г. Двенадцать принципов производительности [Текст] / Гарингтон Эмерсон ; пер. с англ. Ф. Р. Окунев, А. П. Сизов. – М. : Бизнес информ., 1997. – 197 с.

117. Bateman Thomas S. Management. Competing in the New Era / Thomas S. Bateman, Scott A. Snell. – [5th ed.]. – New York : McGraw-Hill Higher Education. A Division of The McGraw-Hill Companies, 2002. – P. 611.

118. Cole S. A. Suspect Identities: A History of Fingerprinting and Criminal Identification / Simone A. Cole. – MA, Cambridge : Harvard University Press, 2002. – 369 p.

119. International Fraud Examiners Manual. Austin, TX: Association of Certified Fraud Examiners, 2010.

120. Langwoth R. M. (ed.). Churchill by Himself: The definitive collection of quotations. London: Ebury Press / Random house: New York : Public Affairs, 2008.